

20 5014

119
4-49
Х. Неъматов, Р. Сайфуллаева, М. Қурбонова

ЎЗБЕК ТИЛИ СТРУКТУРАЛ СИНТАКСИСИ АСОСЛАРИ

(Филолог талабалар учун қўлланма)

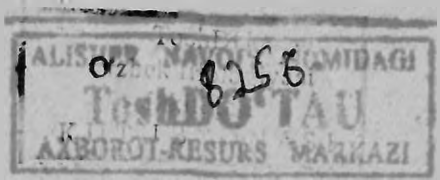
узб. 2
49
Н-49

Х.Неъматов, Р.Сайфуллаева, М.Курбонова

ЎЗБЕК ТИЛИ СТРУКТУРАЛ СИНТАКСИСИ АСОСЛАРИ

(Филолог талабалар учун қўлланма)

1-қисм:
Лисоний синтактик қолиплар
Валентлик

Тошкент
“Университет”
1999

Ушбу қўлланма ўзбек тилшунослигида лисоний ва нуткий сатҳларни фарқлаш, сўз бирикмалари ва гапларнинг лисоний қилишларини аниқлаш усулларини содда шаклда баён этишга бағишланган. Қўлланма (1-қисм)нинг моҳияти системавий тилшунослик ҳавасмандларини нуткий ~~ва~~ қелиқлар бўлган сўз бирикмалари ва гапларнинг онгимиздан урин олган юксак умумлашмалари-лисоний синтактик қилишлар [қсқ:ЛСК]нинг моҳияти билан таништириш, уларда нутқда вокеланган муайян сўз бирикмалари ва гапларнинг [ЛСК]ларини ажрата олиш қуникмаларини ҳосил қилишдан иборатдир.

Ишнинг 1-боби ва кейинги бобнинг 5-§ и М.Қурбонова, 2-боби Р.Сайфуллаева томонидан, кириш қисми, бобларнинг режалари ва уларни мувофиқлаштириш Х.Неъматов томонидан бажарилган.

Масъул муҳаррир: филология фанлари доктори,
профессор Н.Маҳмудов

Тақризчилар: филология фанлари доктори,
профессор А.Жўраев
филология фанлари номзоди,
профессор К.Назаров
филология фанлари номзоди,
доцент В.Эгамбердиев

Мирзо Улугбек номидаги Тошкент Давлат университетининг уқув-ишмий кенгаши томонидан нашрга тасдиқланган (Баённома № 3, 1999 йил).

© “Университет” нашриёти - 1999

К И Р И Ш

Асримизнинг 70-йилларида ўзбек тилшунослигига кириб кела бошлаган системавий таҳлил усуллари бутун жаҳон фанида бўлгани каби йилдан-йилга ривожланиб, тараққий этиб борди. Ҳозирги кунда ривожланган давлатларнинг барчасида (АҚШ, Буюк Британия, Германия, Россия, Франция ва х.) олий филологик таълимда систем тилшунослик ўрганилмоқда. Ўзбек тилшунослигида ҳам бунга шахдам қадамлар ташланган. А.Абдуазизовнинг "Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси" (Т., "Ўқитувчи", 1992), А.Нурмоновнинг "Ўзбек фонологияси ва морфонологияси" (Т., "Ўқитувчи", 1990), А.Нурмонов, Н.Маҳмудов, А.Аҳмедов, С.Солихўжаеваларнинг "Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси" ("Фан", 1992), Н.Маҳмудов ва А.Нурмоновларнинг "Ўзбек тилининг назарий грамматикаси" (Т., "Ўқитувчи", 1995), Х.Неъматов, Р.Расуловларнинг "Ўзбек тили систем лексикологияси асослари" (Т., "Ўқитувчи", 1995) каби системавий таҳлил бўйича умумлаштирувчи ўқув қўлланмаларининг чиқиши бунинг далилидир. Бу эса ўзбек тилининг морфонологияси, сўз ясалиши ва синтаксиси бўйича шундай ишларни яратиш масаласини ўртага қўяди. Бу қўлланма мана шу бўшлиқни қисман тўлдиришга хизмат қилади.

Системавий синтактик таҳлил ўзбек тилшунослигида нисбатан янги ва ёш йўналиш бўлишига қарамай, фанимизда шу соҳада қилинган ишларни икки катта йўналишга бирлаштириш мумкин. Бу йўналишлар асосий синтактик таҳлил бирликларини (сўз бирикмалари ва гапларни) қандай тушунош ва ажратиш билан бир-бирдан тамоман фарқланади. Биринчи йўналишни А.Сафаевнинг гапнинг ақтуал бўлиниши [43], А.Нурмонов, Н.Маҳмудовларнинг гап структурасининг систем таҳлили [36;37;25;26], А.Бердиалиев [17;18;19], М.Бошмонов [13;14;15] кабиларнинг тадқиқотлари ташкил этади. Бу йўналишда лисоний синтактик бирликлар сифатида проф. А.Ғуломов ва бу олимнинг издошлари (Ғ.Абдурахмонов, М.Асқарова, Х.Холиёров, Ф.Убаева, Р.Сайфуллаев, И.Расулов, А.Омонтурдиев каби ўттиздан зиёдрок синтаксис тадқиқотчилари) ишларида берилган сўз бирикмалари, гап бўлаклари, содда ва қўшма гапнинг қурилиш хусусиятлари қабул қилинган [бу ҳақда қар.55,51]. Бошқача қилиб айтганда, бу тадқиқотларда синтактик таҳлил бирликлари лексик тўлдирилгандир. Масалан, сўз бирикмаларининг типик кўринишлари сифатида "Раҳмоннинг китоби", "китобни ўқимок", "олтин узук" каби конкрет, лексик тўлдирилган синтактик ҳосилалар берилади. Шундай синтактик ҳосилалар лисон ва нутқ, парадигматик ва синтактик муносабатлар каби системавий таҳлил усуллари асосида тадқиқ этилган. Бу йўналиш синтактик таҳлил бирликларининг ўзини лисон-нутқ бўлиниш нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқмайди.

Иккинчи гуруҳга ўзбек морфологиясини зотий (субстанциал, формал-функционал) урганишга, морфологик шакли маъновий ва синтактик хусусиятлар (қобилиятлар ва имкониятлар) мажмуаси сифатида таҳлил этишга бағишланган тадқиқотлардан [17,18,35,31] ўсиб чиққан системавий синтактик талкига оид ишларни киритиш лозим. Бу йўналишнинг таҳлил асослари "формал-функционал синтаксис тезислари"да [33,34] ихчам баён этилган ва кейинги давларда М.Абузалова [5], Р.Сайфуллаева [42], Б.Менглиев [27], Ш.Акрамов [6], Р.Бобокалонов, С.Тошева, Б.Ёров, Л.Раупова, С.Мухаммаджоноваларнинг ишларида ривожлантирилган.

Ўзбек системавий синтаксисда ажратиладиган ҳар икки йўналиш орасидаги умумийлик шундан иборатки, ҳар иккала гуруҳ вакиллари системавий таҳлил тушунчалари ва усулларидан фойдаланиб фаннинг тадқиқот ишларини амалга оширадилар. Бу йўналишлар орасидаги асосий, бош фарқ шундаки, биринчи йўналиш вакиллари системавий синтактик таҳлил жараёнида анъанавий синтаксисимизда ажратилган ва таҳлил этилган сўз бирикмаларини ва гапларни л и с о н и й ҳодиса деб тан оладилар ва ўз системавий тадқиқотларини анъанавий синтаксисимизда берилган сўз бирикмаси ва гап ҳақидаги таълимотта таяниб, асосланиб қурадилар.

Иккинчи йўналишдаги тадқиқотларнинг моҳияти шундаки, бу йўналиш вакиллари лисон (тил) ва нутқ, моҳият ва ҳодисаларни изчиллик билан фарқлайдилар ва анъанавий синтаксисимизда синтактик таҳлил манбаи бўлган сўз бирикмалари ва гапларни н о л и с о н и й, яъни н у т қ и й ҳосилалар деб биладилар. Шу асосда улар синтаксиснинг таҳлил манбаини мана шу нутқий ҳосилаларни туғдирувчи, юзага келтирувчи қолипларда (моделларда, қурулма ва чизмаларда) қурадилар.

Кўриниб турибдики, ўзбек системавий синтаксиси тадқиқотидаги бу икки йўналиш ўзининг тадқиқ манбаи билан бир-биридан тубдан фарқ қилади ва бу икки оқимни бирлаштириш мумкин эмас. Ҳар иккала йўналиш мураккаб ва серкирра манбага турли томондан ёндашиш деб қаралиши ва ҳолисона баҳоланиши лозим. "Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси"да (Т. 1991) биринчи йўналиш изланишлари умумлаштирилганидек, бу қўлланмада иккинчи йўналиш (формал-функционал ёки субстанциал [зотий] синтаксис йўналиши изланишлари умумлаштирилади. Ҳеч бир ҳолатда бир йўналиш ҳулосалари иккинчи йўналиш нуқтаназаридан баҳоланиши ва солиштирилиши мумкин эмас. Чунки бу йўналишларда серкирра манбанинг турли томонлари ўрганилади ва, тадқиқ этилади.

Мухтарам китобхон ва толиби илмларга шуни алоҳида уқтириб ўтиш жоизки, бу қўлланма систем таҳлил усулларига таянади. Шунинг учун А.Абдуазизовнинг "Ўзбек фонологияси ва морфонологияси", Ҳ.Нёс-

матов, Р.Расуловларнинг "Ўзбек тили систем лексикологияси асослари" қўлланмаларида берилган систем таҳлил усуллари ва унинг асосий тушунчалари (лисон (тил) ва нутқ, зот (инвариант) ва кўриниш (вариант), лисоний ва нутқий бирликлар, зот ва тажалли, синтагматик ва парадигматик (кўшничилик ва ўхшашлик) муносабатлар, зиддиятлар (опозициялар) ва зидланиш асослари, турлари в.х.) билан обдон танишмасдан туриб, қўлланмада берилган талқинларни тушуниш оддий арифметик тўрт амални билмай туриб, алгебра билан шуғулланишдек бефойда уринишдир.

Биз бу қўлланмада олдинги ишларда тутган йўлдан-дастлаб системавий таҳлил усулларини шарҳлаш ва сўнгра бевосита системавий таҳлилга ўтиш йўлидан бормадик ва шарҳни бевосита системавий синтактик таҳлилнинг энг асосий бирлиги "Лисоний синтактик қолиплар ва уларнинг нутқий тажаллилари (вокеланишлари)" мавзусидан бошладик.

БИРИНЧИ БОБ

ЛИСОНИЙ СИНТАКТИК ҚОЛИПЛАР ВА УЛАРНИНГ НУТҚИЙ ВОКЕЛАНИШИ

Бу боб бир неча қисмлардан иборат бўлиб, унда "лисоний синтактик қолип" [ЛСК], [ЛСК]нинг қурилиш чизмаси ва таркиби, [ЛСК] шаклий томони, [ЛСК]нинг мазмун томони, [ЛСК]ларнинг лексик тўлдирилиши ва нутқий вокеланиши каби масалалар кўриб ўтилади.

1-§. ЛИСОНИЙ СИНТАКТИК ҚОЛИП [ЛСК] ТУШУНЧАСИ

Ғишт қуовчи уста ғишт қуйишда, завод ва фабрикаларда турли буюмларни лойдан, ганчдан, металл қуйишда қолиплардан фойдаланади. Чунончи, ғишт қуовчи устанинг қолипи, одатда тахтадан ясалган, керакли шаклларда ва қалинликда ғишт шакллари солинган оддийгина бир ускунадир. Уста шу ускунани лой билан тўлдиради, катакларга лойни яхшилаб жойлаштиради. Лой катакларда ғишт шаклини қабул қилгач, уни қолипдан чиқариб (яъни тўкиб), бу лойни қуритади. Қуритилган лой хом ғиштга айланади. Моҳир уста бир қолип асосида 10000 ғишт қуйса ҳам, ғиштларнинг барчаси бир хил шакл ва кўринишга эга бўлади. Бу ғиштларнинг ўзига боғлиқ бўлмай, устанинг қолипи хусусиятлари билан алоқадордир.

Синтактик қолиплар ҳам устанинг мана шундай ускунасига ўхшайди. Бизнинг онгимизда, яъни лисонда сўзлаш, нутқни шакллантириш учун хима-хил мақсадларга хизмат қилувчи лексемаларни сўз бирикмалари сифатида боғлаш, лексема ёки сўз бирикмаларига гап шаклини бериш қолиплари бор. Мана шу сўз бирикмалари ва гапларни ҳосил қилиш қолиплари лисоний синтактик қолиплардир. [ЛСК]ларни моделлар, конструкциялар, қурилмалар ҳам деб атайдилар.

[ЛСК]ларни одам жамиятда тайёр ҳолда қабул қилиб олади ва уни ўз ихтиёрича ўзгартира олмайди. [ЛСК]ларнинг ҳар бири тилимизда ўзига хос шакл ва мазмунга эгадир. Шакл ва мазмун истаган [ЛСК]-нинг ташқи моддий томонини ва ички-мазмун, вазифа томонини ташкил этади. [ЛСК] маълум бир шакл ва маълум бир мазмуннинг номуносиват (ассимметрик) боғланишидан иборат бўлади. Қолипнинг на шаклий, на мазмун томонини сўзловчи ўз ихтиёрича ўзгартира олади. Лекин ҳар бир [ЛСК]да шакл ва мазмунни маълум миқдорда ўзгартиришга имконият мавжуддир. Лисоний тизимда бундай ўзгаришлар даражаси ва миқдори анча катта аниқликда кўрсатилган бўлади. Шунинг учун [ЛСК]нинг шакл ва мазмун жиҳатдан ўзгариш даражаси ҳам ихтиёрий бўлмай, лисоний тизим томонидан чегараланган, белгиланган бўлади.

2-§. [ЛСК]НИ АНИҚЛАШ УСУЛЛАРИ

Яхши ғиштчи устанинг бир қолипдан чиққан чексиз микдордаги ғиштлари шакл ўлчовлари – бўйи, эни, қалинлиги, қуюлган ғишт бурчаклари бир хил, яъни айнан ўхшаш бўлади. Лекин тўпроқ (лой қорин моддасининг) ранги таъсирида ғиштлар турли рангларда, бу модданинг зичлигига (таркибида кум, гил ёки гипс микдорига) кўра турли вазиятларда ва ҳатто мустақкамлиги турли даражада бўлади. Шунинг учун ғиштининг ранги, вази, зичлиги ғишт қолипига алоқадор бўлмаган томонлар эканлигини биз ҳисобга олишимиз керак. Ғишт қолипига бевосита алоқадор бўлмаган томонлар ғишт қолипи моҳиятини аниқлашда четлаштирилади, бундай хусусиятлар мана шу қолип учун аҳамиятсиз деб, эътиборга олинмайди.

[ЛСК]ларни аниқлашда худди шу усулдан фойдаланилади. Чунончи, "Раҳмоннинг китоби" сўз бирикмасида [ЛСК]ни аниқламоқчи бўлсак, биз шу турдаги сўз бирикмаларни ҳаёлан назардан ўтказамиз ёки уларни йиғамиз, саралаш усули билан тўплаймиз. Шу усул билан биз "Салиманинг дафтари", "Ҳабибанинг кўйлаги" каби юзлаб сўз бирикмаларидан (атокли от+қаратқич келишиги) + (турдош от+Ш шахс эгалики қўшимчаси) қаратувчи (молик шахс)+унга тегишли (мамлук) нарса] қолипни очгандек бўламиз. Лекин бу қолипни (менинг китобим), (унинг дафтари), (бизнинг уйимиз) каби юзлаб сўз бирикмалари билан солиштиргач, I қолипдан "атокли от" белгисини ва "Ш шахс эгалик қўшимчаси" белгиларини бу қолипга аҳамиятсиз сифатида четлаштирамиз, зероки, "атокли от" ўрнида олмошлар ҳам келиши мумкин ва Ш шахс эгалик қўшимчаси ўрнида аниқловчи (қаратувчи)нинг шахсига мос равишда бошқа шахс эгалик қўшимчалари ҳам келиши мумкин. Бундай тузатишдан кейин I қолипимиз қуйидаги шаклга эга бўлади:

II [от+олмош+қаратқич келишиги]+(турдош от+эгалик қўшимчаси) (молик шахс+мамлук нарса)] ҳосил қилинган II [ЛСК]ни (менинг қўлим), (китобнинг varaғи), (столнинг оёғи), (эшикнинг дастаси) каби сўз бирикмалари билан солиштирсак, янги бир ҳодисанинг гувоҳи бўламиз; бу сўз бирикмалари [СБ] "молик-мамлук"лик муносабатларини эмас, балки "бутун-бўлак" муносабатларини ифодалашга хизмат қилмоқда. Энди бизга аниқлаш учун жуда қийин масала юзага чиқади: биз "молик-мамлук"лик ёки "бутун-бўлак"лик муносабатлари қолипнинг ўзига алоқадорми ёки ғишт таркибини ташкил этган лойгами? Агар бу хусусият ғиштининг лойига алоқадор бўлса, уни [ЛСК]дан четлаштиришимиз, агар лойга алоқадор бўлмаса қолипда акс эттиришимиз зарур. Сўз бирикмалари "ғишт"ининг "лой"ини сўзлар ташкил этади. Бир неча бир-бирига ўхшаш сўз бирикмаларини олиб кўрамиз:

№	Сўз бирикмаси	Маъновий муносабатлар
1	Каримнинг китоби Менинг китобим	молик~мамлук
2	Стоннинг оёғи	бутун~булак
3	Машинанинг хайдовчиси	нарсa~алоқадор шахс
4	Эшакнинг ургочиси Қизилнинг қизили	тур~жинс
5	Уйнинг тозалиги	белги ташувчи~белги
6	Боланинг уйқуси Боланинг туғилиши	субъект~ҳаракат ҳолат
7	Каримнинг кимлиги	белги ташувчи~унинг мавқеи
8	Туртнинг ярми	бутун~булак
9	Яшашнинг завқи	ҳолат~унинг натижаси
10	Урушнинг натижаси	ҳаракат~унинг натижаси
11	Эътиборсизлик оқибати	сабаб~натижа

Биз биринчи жадвалда келтирилган 11 тур билан чекланиб қўя қоламиз. Ваҳоланки, тадқиқотчиларимиз (жумладан, С.С.Майзель, А.К.Боровков, Т.Иноят, А.Чориев в.б.) бундай турларни қирқдан оширган [қар: 24,10,20,47]. Бу жадвалда келтирилган 11 турдаги сўз бирикмаларининг ҳар бирига нутқимиздан минглаб мисоллар келтира оlishимизга барча амин бўлса керак. Келтирилган 11 турни, дастлаб, таркиб жиҳатдан кўриб чиқамиз. Келтирилган [СБ]ларида тобе бўлак, яъни қаратқич келишикли аниқловчи вазифасида от, сифат, олмош, сон, ҳаракат номи каби ранг-баранг сўз туркумларига мансуб сўз кела олишини аниқлаш қийин эмас. Бу сўз туркумларининг барчаси тилшуносликда исмлар номи билан бирлаштирилади. Демак, таҳлил этилаётган [СБ]ларининг биринчи компоненти исм туркумларига мансуб истаган сўз бўлиши мумкин. Буни шартли равишда [И] рамзи, қаратқич келишиги шаклини [қ.к.] билан белгилаб, бу[СБ] биринчи компонентини [И^{қ.к.}] сифатида белгилаб оламиз.

1-жадвалда келтирилган [СБ]ларининг иккинчи компоненти ҳам исмларга мансуб сўз бўла олади, уни [И] билан, эгаллик қўшимчаларини эса [э.к.] билан белгилаб, бу[СБ] таркибини [И^{қ.к.}И^{э.к.}=...] яъни "исм туркумларига мансуб қаратқич келишиги формали бир сўзнинг тобе сифатида исм туркумига мансуб эгаллик қўшимчали ҳоким сифатидаги бошқа бир сўзга боғланишидан таркиб топган[СБ]" каби кўрсатишимиз мумкин.

Энди [СБ]нинг таркибий қисмлари орасидаги муносабатлар таҳлилга ўтамиз. [Карим] ва [китоб] лексемалари, бу лексемалар орасида, қолаверса, [Карим] ва [китоб] лексемалари орасида онгимизда ва борликда қандай табиий боғланиш бор? Бутун~булак муносабатлари бўлиши мумкин эмас, аталганлик, мўлжалланганлик муносабатлари бўлиши

мумкин эмас, зероки бундай муносабатлар [(Каримга китоб), (Карим учун китоб)] турдаги сўз бирикмалари билан ифодаланadi. Бу икки сўз тушунча ва нарса учун тур-жинс, сабаб-натиха, субъект-предикат ва ҳ.к. табиий алоқалар хос эмас. Бу икки сўз (тушунча ва предмет) орасидаги табиий, тилимиз билан мутлақо алоқадор бўлмаган муносабатлар "молик-мамлук"лик ва "муаллиф-махсули" муносабатларидир. Демак, (Каримнинг китоби) сўз бирикмасида воқеланаётган "молик-мамлук", "муаллиф асар" муносабатлари [ЛСК]га алоқадор бўлмай, сўзлар (тушунчалар, предметлар) орасидаги табиий (ижтимоий) алоқаларнинг инъикосидир. 2-,3-,4-,...,11-турлар сифатида санаб ўтилган [СБ]ларининг таркибий қисмлари сифатида келган сўзлар, улар аниқланган тушунчалар, предметлар, билан маъновий алоқалар ҳам [ЛСК] билан мутлақо боғлиқ эмас. Бундай [СБ] маъновий ранг-баранглик [СБ] таркибидаги сўзларро (тушунчаларро, предметларро) муносабатларнинг аксидир. қолипнинг ўзи бу сўз бирикмасига деярли ҳеч қандай янги маъно киритмаиди, лекин ҳар бир таркибий қисмга аниқ синтактик мавқе бериб, уларни тобе-ҳокимлик лисоний муносабатлар билан боғлайди. Тилшунослигимизда 1-жадвалда келтирилган [СБ] таркиблариаро муносабатлари қараткичли аниқловчи (ёки қаратувчи, қаратқич) ва қаралмиш деб баҳоланади.

Энди биз $[И^{x,k}И^{z,k}=...]$ қолипнинг иккинчи қисмини ҳам тўлдирга оламиз $[И^{x,k}И^{z,k}=қаратувчи-қаралмиш]$. Демак, нутқий намуналари бир неча юз минг бўлган ва 1-жадвалда 11 турга бирлаштирилган [СБ]ларининг [ЛСК]и ўта юксак даражада мавҳум ва умумийдир. [ЛСК] шундай бўлиши ҳам керак, чунки лисоннинг ўзи, демак, унинг ҳар бир бирлиги ҳам мавҳум ва умумийдир [қар: 31,32]. [ЛСК] шаклий томонининг мавҳумлиги нисбий бўлиб, умумийлиги мутлақдир. Зероки "мавҳумлик" тушунчасининг ўзи оддий мантиқда ва диалектик мантиқда тамоман бошқача тушунилади [қар: 18,19]. Оддий мантиқда бевосита кузатишда берилмаган, моддийлигидан ажратиб, умумийлаштирилган ҳар бир белгининг хусусияти ёки бу белги хусусиятларни ўзида мужассамлаштирувчи зот мавҳум саналади [56]. Диалектик мантиқда тамоман аксинча. Муносабат ва алоқаларидан ажратилган зот мавҳум саналади ва бунда бу зотни бевосита кўра олиш (сеза олиш) мумкинми, мумкин эмасми ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас. Диалектик мантиқ содда ва кенг қамровли экан. Унинг оддийгина $[И^{x,k}И^{z,k}=қаратувчи-қаралмиш]$ муносабатлари сифатида бериш мумкин. Мана шу $[И^{x,k}И^{z,k}=қаратувчи-қаралмиш]$ [ЛСК] биз учун [ЛСК]нинг шаклий ва мазмуний томонлари таҳлили учун асос бўлади. Қолган [ЛСК]ларни унга қиёсан таҳлил этиш ва очиш мумкин.

* Биз [СБ] [ЛСК]лари орасидаги парадигматик муносабатларни кўриб ўтгач, бу қолипни бироз аниқлаштирамиз. Ҳозирча, бунинг бизга аҳамияти йўқ. Зероки, биз муайян бир қолип хусусида эмас, балки СБларининг қолипларини аниқлаш хусусида баҳс юритмоқчимиз.

3-§. [ЛСК]НИНГ ШАКЛИЙ ТОМОНИ

Умумий (лисоний) ва хусусий (нутқий) шакл. Лисоний синтактик қолип туб моҳияти билан риёзий тенгламага ўхшайди ва икки қисмдан иборат, тенглик белгисидан чап томон ва бу белгидан ўнг томон. Чунончи, юқорида чиқарган қолипимиз [И^{к.к.}И^{з.к.}] ва ["қаратувчи~қаралмиш"] каби қисмлардан иборат. Мана шу [И^{к.к.}И^{з.к.}] қисми, яъни тенгламанинг чап қисми [ЛСК] шаклий томонини ташкил этади. [ЛСК]дан кўриниб турибдики, бу шакл нуктаи назардан [И^{к.к.}И^{з.к.} = қаратувчи~қаралмиш] ЛСК мавҳум эмас, балки, аксинча, муайян, конкретдир. Зероки, қолипининг ҳар бир таркибий қисмининг қатор муносабатлари унда ўз аксини топган. Атиги бир таркибий қисмин олиб кўрайлик [И^{к.к.}]. Унинг ўзиёқ бу таркибий қисм исм сўзлар туркумига алоқадор бўлиши зарурлигига (яъни тусланувчи феъл ёки ёрдамчи сўзларга мансуб эмаслик), қараткич келишиги шаклига эга бўлиш зарурлигига (яъни бошқа келишикларга ёки тусланиш шаклларига мансуб бўлмаслигини), шунингдек, [И^{з.к.}] билан ифодаланган қисмга тобеланиб келишни, унинг билан биргаликда лисоний "қаратувчи~қаралмиш" муносабатларига эга бўлишлик зарурлигига ишора қилиб келмоқда. Бошқача қилиб айтганда [И^{к.к.}И^{з.к.} = қаратувчи~қаралмиш] қолипда ҳар бир таркибий қисм ўзининг энг асосий муносабатлари ичида берилган. Шунинг учун диалектик мантик юзасидан ЛСКнинг ҳар бир таркибий қисми муайян, конкрет саналиши лозим. Системавий тадқиқнинг асосий таҳлил усули эса оддий (формал) мантик эмас, диалектик мантиқдир [18,12]. Шу боис ЛСК шаклий томони сифатида ажратган [И^{к.к.}И^{з.к.}] қисми диалектал, нисбий муайян деб қаралиши лозим. Бу шаклий томоннинг муайянлиги, хусусан, унинг нутқий, моддий воқеланишдан ёрқин намоён бўлади ва бу ҳақда биз куйирокда, [ЛСК] шаклий томонининг умумийлик хусусияти билан ташишга, баҳс юритамиз.

[ЛСК] шаклий томони бўлган [И^{к.к.}И^{з.к.}]нинг умумийлиги мутлақдир деб айтдик. Бу шундайдир. Унинг умумийлиги шундаки, юқорида 2-§да кўриб ўтганимиздек, бу шаклий томон нутқда воқеланган юз минглаб сўз бирикмаларида такрорланиб турган моддий томондан ажратиб олинган ва умумлаштирилган. Бу умумийликнинг мутлақлиги яна шундан иборатки, [И^{к.к.}И^{з.к.}] яна чексиз микдордаги янги-янги сўз бирикмаларида такрорланиб воқеланиши мумкин. У диалектик мантик нуктаи назардан ҳам, оддий мантик нуктаи назардан ҳам умумийлик белгисини сақлаб қолаверади. ЛСК шаклий томонининг умумийлиги унинг чексиз микдордаги янги-янги сўз бирикмаларида конкрет моддий шаклда воқеланиши, такрорланиб туришидир. Шунинг учун систем тилшунослик "лисон~нутқ" бўлинишини изчиллик билан фарқлаганлиги сабабли [ЛСК]-да "умумий шакл" ва "хусусий шакл" тушунчаларини ҳам фарқлайди.

"Хусусий шакл" деганда моддий шаклда сузлар воситасида ифода-ланган, ўқилиши, ёзилиши, кўриниши, чизилиши мумкин бўлган шакл тушунилади. Чунончи, 1-жадвалда "суз бирикмалари" хонасида берилган шакл хусусий шаклдир. Бу шакл қанчалик типик бўлмасин барибир хусусийдир. Хусусий шакл такрорланмасдир. Хатто айни бир суз бирикмаси бир киши томонидан икки марта ёзилса ёки талаффуз этилса (чунончи, биз икки марта "китобнинг муковаси", "китобнинг муковаси", деб такрорлаб ёзсак ёки ўқисак), бу икки хусусийликдир, Зероки, биринчи суз бирикмаси унинг такроридан бошқа замон ва макондадир. Шунинг учун хусусий шакл такрорланиши мумкин эмас. Бу фалсафий хусусийликнинг умумий хусусияти бўлиб, нутқда ҳам ўз аксини топади [қар 45]. Шунинг учун "лисон~нутқ" ажратилишида "умумий шакл" тушундиси эса нутқий босқичга алоқадор деб саналади. "Умумий шакл", "лисоний шакл" атамаларининг, шунингдек, "нутқий шакл", "хусусий шакл" каби суз бирикмаларининг синонимлари сифатида ишлатилишининг сабаби ҳам шунда. Зероки, лисонда фақат умумийлик, нутқда эса фақат хусусийлик бўла олади, холос. Системавий тадқиқнинг анъанавий лингвистик тадқиқотдан туб фарқи ҳам худди мана шунда. Анъанавий таҳлилда "умумийлик" ва "хусусийлик" тушунчалари ва ҳодисалари бири-бири билан кескин фарқланмайди ва жуда кўп ҳолда бири-бири билан аралаштирилади. Системавий тилшунослик бундай қориштиришга чек қўяди.

"Умумий шакл" ва "хусусий шакл" ҳақида фикр юритар эканмиз, бир саволга жавоб беришга тўғри келади. Нима сабабдан ЛСҚнинг чап қисми бу қолипнинг "умумий шакли" сифатида баҳоланади? Бунинг сабаби шундаки, ЛСҚ нутқда воқеланганда моддий кўринишда, шаклда қолипнинг айнан шу томони воқеланади. Чунончи, 1-жадвалда берилган 14 суз бирикмасининг хусусий моддий шакли [И^{кк}И^{кк}] умумий шаклининг кўринишлари, гурли макон, замон, шароитда муайян шаклда воқеланишидир. Бунда системавий таҳлилда ўта муҳим бўлган битта хусусиятни фарқлаш лозим. Бунинг учун умумий шаклнинг хусусий шакл билан муносабатини кўриб ўтамиз.

Умумий шакл: [И ^{кк} И ^{кк}]	И ^{кк}]
Хусусий шакл: Каримнинг	китоби
менинг	китобим
этиборсизлик	оқибати
боланинг	туғилиши
яшашнинг	завки

Бу ерда берилган [И^{кк}]нинг моддий кўринишлари (яъни Карим, мен, этиборсизлик, боланинг, яшашнинг) ҳам, [И^{кк}]нинг моддий кўри-нишлари ҳам (китобим, оқибати, туғилиши, завки, сузлари) бири-бири-дан анча фарқ қилади. Нима сабабдан биз бу фарқлардан тамоман кўз юмиб, анъанавий тилшунослигимиз тутган нўлдан бормай (яъни ҳар бир

шаклий ва маъновий кўринишни алоҳида-алоҳида олиб ўрганиш билан шуғулланмай) уларнинг барчасини (И)га бирлаштириб, уларнинг орала-ридаги фарқларни йўқ қилиб юбордик. Системавий тилшунослик бун-дай фарқларни йўқ қилиб юбормайди: аксинча, уларни бир-бирига боғ-лаб, бир тизимга бирлаштиради. Бунинг учун тилшуносликда барқарор (инвариант) шакл ва оралик шакл (вариант) тушунчалари мавжуд. Шу-нинг учун оралик шакл моҳияти устида тўхталиб ўтиш зарур [бу ҳақда кар. 1,32]

4-§. ОРАЛИҚ ШАКЛ (ВАРИАНТ)

Фалсафа ва мантиқда ҳам, борликда хусусийликларни умумлашти-риш турли босқичларга, даражаларга эга бўлади. Чунончи, ўзимизнинг боғимизда (ҳовлимизда) ўсаётган ва баҳорги олма бераётган муайян ик-ки туп эртапишар олма дарахтини олиб кўрайлик. Ҳовлимизда ўсаёт-ган бу икки туп эртаги, эртапишар олма дарахти икки хусусийлик, ало-ҳидалиқ бўлиб, тақрорланмасдир. Улар орасида жуда кўп фарқлар бор (чунончи, иккаласи икки маконда турибди; биринчисининг шохлари бундай, иккинчисининг шохлари бошқача жойлашган, ҳар иккаласи икки хил уруғдан кўқарган, биттасининг барглрининг шакли бир, бош-қасининг шакллари бошқача ва ҳ.). Бу фарқларни биз санаб ниҳоясига етказолмаймиз. Лекин бундай жузъий фарқларнинг ҳар бири конкрет эртапишар олмамиз учун аҳамиятли ва уни миллионлаб бошқа олмалар-дан фарқлаб туради. Лекин хусусийлик остида ётган моҳиятни аниқла-шимиз учун биз бу хусусийликни умумийликка нисбат беришимиз зар-рур. Мана шу жараёнда бизнинг олдимизда "ниманинг моҳияти"ни очиш зарур? деган савол туғилади. Бизнинг олдимизда, масалан, турли масалалар турибди. Чунончи:

- 1) эртапишар олма дарахти моҳиятини аниқлаш;
- 2) олма дарахтининг моҳиятини аниқлаш;
- 3) мевали маданий дарахт моҳиятини аниқлаш;
- 4) мевали дарахт моҳиятини аниқлаш;
- 5) дарахт моҳиятини аниқлаш;...

Кўрииб турибдики, боғимизда ўсаётган муайян "эртапишар олма да-рахти" алоҳидалиқ ичида 1) ўсимликнинг, 2) дарахтнинг, 3) мевали да-рахтнинг, 4) мевали маданий дарахтнинг, 5) олма дарахтининг, 6) эрта-пишар олма дарахтининг умумийликлари хусусий кўринишда воқеалан-ган. Шунинг учун биз қайси босқичдаги моҳиятни, умумийликни изла-ётганимизга мос равишда муайян эртапишар олманинг хусусий белгилар-ини турли даражаларда умумлаштирамиз.

Шулардан, масалан, икки босқични олиб кўрайлик:

а) илк умумийлик босқичлардан бири "эртапишар олма дарахти" умумийлиги;

б) юкори умумийлик босқичлардан бири-"ўсимлик босқичи" "эрта-пишар олма дарахти" моҳиятини очиш учун муайян дарахтимизни мннг-

лаб жузый хусусиятларидан соқит қилиб (яъни улардан кўз юмиб), "эртапишар олма берадиган дарахтимизни бошқа турдаги олма меваси берадиган дарахтлар билан қиёслашимиз керак. Бу жараёнда турли маъноларда, турли шароитларда, турли замонларда ўсган, усаётган ва усадиган муйян "эртапишар олма дарахтларининг хилма-хил жузый хусусиятлари сорип қилиниб, бизга аҳамиятли бўлган" эртапишар олмани ёки эртапишар олма эмасми?" фарқланиши сақланади, ҳатто. Шу фарқланишни сақлаб қолган икки (уч, тўрт) умумийликни қиёслаш асосидаги-на биз "эртапишар олма дарахти" моҳиятини очиб оламиз.

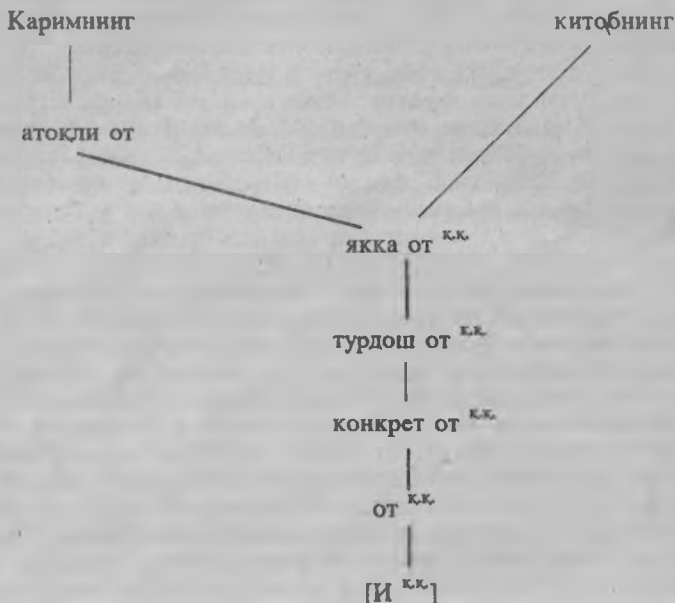
"Усуллик" моҳиятини очмоқчи бўлсак-чи? Бунда биз диққатимизни бир нарсага - боғимиздаги эртапишар олма дарахти бир мақонда бир-бирини туриб, илдизидан озикланувчи организмни ёки беқарор, илдизсиз, кўчиб юрувчи организмни? деган саволга жавоб излашимиз, дарахтимизнинг жуда кўп хусусиятларидан кўз юмиб, илдизнинг бор-йўқлигига эътибор қаратишимиз лозим бўлади, ҳалос. Чунки мақсад муайян ҳодиса усуллик жинсига мансуб ёки мансуб эмаслигини аниқлашдан иборатдир - тадқиқ босқичи, умумлаштириш даражаси жуда юқоридир.

Тилмизда ҳам турли хилдаги умумлаштириш босқичлари бор. Ҳар бир босқичдаги фарқларни урганувчи тилшуносликнинг бўлими ва йўналишлари бор (чунончи, стилистика, фонетика, фонология, лексикология, лексик-семантик стратификация, морфология ва.х.). Синтаксис, синтактик қурилиш тилнинг энг юқори умумийлик даражасини тадқиқ этувчи сатҳ ва тилшунослик бўлиmidир. Шунинг учун бу босқич таҳлил этилаётганда стилистик, фонетик, лексик-семантик жуда кўп ҳолларда ҳатто морфологик фарқлар ҳисобга олинмайди. Синтактик таҳлил жараёнида умумлаштириш даражаси энг юқори бўлади, қуйи босқич умумийликлари, фарқлари инобатга олинмайди, лекин батамом ўчириб ҳам юборилмайди. Шунинг учун [ДСК] умумий шакли билан нутқий хусусий воқеланиш шакли оралигида оралик шакллар (вариантлар) ажратилади. Умумий шакл билан хусусий шакл орасида қанча оралик шаклларнинг мавжудлиги хусусий воқеланишда бевосита воқеланган умумийлик синтактик сатҳ умумийлигидан қанча узоқда туриши билан боғлиқ. Чунончи, "Қаримнинг китоби" сўз бирикмаси таркибидagi "Қарим" атоқли оти синтактик сатҳдан "китобнинг муқоваси"даги "китоб" сўзи билан бир босқич узоқда, зероки, турдош отларда умумлаштириш асосида отлардаги умумлаштиришдан бир босқич юқори, яъни юқори сатҳларда (жумладан, синтаксисга) яқинроқ. Шунинг учун "Қаримнинг китоби" хусусий сўз бирикмасини [И^{к.к.}И^{к.к.}] умумий шакли билан боғловчи оралик шакллар ҳам "китобнинг муқоваси" сўз бирикмасини бу умумий шакл билан боғловчи оралик шакллардан кўра бир босқич кўпроқдир.

* Лексик стратификация (стратиграфия) остида лексемаларни турли-туман маъновий, вазифавий, шаклий гуруҳларга бирлаштириш тушунилади.

Чунончи [И^{к.к.}] билан "Каримнинг" ва "китобнинг" хусусий шакллари ўртасидаги оралик шаклларни қуйидагича кўрсатиш мумкин.

1-чизма

Муайян [СБ] шаклининг [ЛСК] умумий шакли билан боғланиши ўртасидаги оралик шакллар СБнинг таркибий қисмларининг синтактик сатҳ бирликлари билан боғланиш ораликлари, поғоналари билан белгиланади. Чунончи (Каримнинг китоби) билан [И^{к.к.}И^{з.к.}] ўртасидаги қуйидаги оралик шаклларни ажратиш мумкин.

{от^{к.к.} от^{з.к.} }--{конкрет от^{к.к.} конкрет от^{з.к.} }--{турдош от^{к.к.} турдош от^{з.к.} }--[якка от^{к.к.} якка от^{з.к.}]--[атоқли от^{к.к.} якка от^{з.к.}]. Умумий [И^{к.к.}И^{з.к.}] шакли билан, масалан, (менинг китобим) хусусий шакли ўртасида эса[олмош^{к.к.} якка от^{з.к.}]→[кишилик олмоши^{к.к.} якка от^{з.к.}]→[I шахс олмоши^{к.к.} якка^{з.к.}] каби оралик шаклларни ажратиш мумкин.

Оралик шакллар лисоний, яъни тилнинг умумий, мажбурий, такрорланувчан бирликларига алоқадор ҳодиса. Лекин бевосита синтактик сатҳга алоқадор ва синтактик сатҳ бирликлари эмас. Уларнинг ажратиши тилнинг синтаксисдан қуйи бўлган сатҳларнинг умумийликлари билан алоқадордир. Шунинг учун уларнинг барчаси [ЛСК] умумий шаклининг вариантлари-юксак даражадаги синтактик умумийликнинг нутқий

воқелик билан боғланиш аъъаналари сифатида қабул қилинади ва синтактик сатҳ таҳлилида, бу сатҳ бирликларининг ўзаро парадигматик муносабатларини ўрганиш жараёнида ҳисобга олинмайди. Зарур бўлган ҳолатлардагина оралик шакллар эслатиб ўтилади, холос. Бундай ҳолатлар эса синтаксисимизда оз эмас. Чунончи, [И^{б.к}И^{а.к}=...] [ЛСК]да икки компонент бир-бирига нисбатан узилмай (ораликлариди бошқа сўз бўлмай) жойлашганда бу қолип [И^{к.к}И^{а.к}=...] қолипи шакли билан синтактик синонимлик хусусиятига эгадир (чунончи (китобим муқоваси, китобимнинг муқоваси)). Лекин бу хусусият [И^{к.к}И^{а.к}=...] [ЛСК]нинг [кишилик олмоши ^{к.к} И^{а.к}] варианты учун хос эмас (унинг китоби ўрнида "у китоби" деб бўлмайди). Лекин бу хусусият [И^{к.к}И^{а.к}=...] [ЛСК] хусусиятлари билан эмас, балки олмошларнинг хусусияти билан боғлиқдир. Олмошларнинг бу хусусияти синтактик аҳамиятга молик бўлмаганлиги сабабли [кишилик олмоши ^{к.к} И^{а.к}] вариантнинг бу хусусияти синтаксисда эслатилиб ўтилади. Бу ерда ўз-ўзидан бир савол туғилади: [кишилик олмоши ^{к.к} И^{а.к}=...] кўриниши [И^{к.к}И^{а.к}=...]дан синтактик фарққа эга экан, нега [кишилик олмоши ^{к.к} И^{а.к}=...] мустақил равишда [ЛСК] деб олинмайди ва [И^{к.к}И^{а.к}=...] қолипнинг варианты деб баҳоланади? Синтактик аҳамиятга молик бўлган ҳодисани синтактик ёки носинтактик деб баҳолаш ихтиёрийми? Йўқ. Ихтиёрий эмас. [ЛСК] нафақат шаклий томондан, балки шакл ва мазмуннинг бирикишидан иборат бўлади. Агар стилистик, лексик, морфологик ва ҳатто фонетик умумийлик бўлиниши ЛСКнинг ҳам шакл, ҳамда мазмун томонига бирданига таъсир этса, у, албатта, алоҳида [ЛСК]га ажратилади. Лекин сатҳ бўлинишларидан айрим бўгинлари [ЛСК]нинг фақат бир томонига (яъни ё мазмунига, ё шаклигагина) таъсир кўрсатса, бундай ҳолларда улар ягона [ЛСК]нинг ё шаклий, ё мазмуний вариантлари сифатида баҳоланади. Шунинг учун навбатдаги бўлимда сиз билан [ЛСК]нинг мазмун томони моҳияти билан танишишга киришамиз.

5-§ [ЛСК]НИНГ MAЗМУН ТОМОНИ. УМУМИЙ (ЛИСОНИЙ) МАЪНО ВА ХУСУСИЙ (НУТҚИЙ) МАЪНО

Таҳлилимининг ўзимизга таниш бўлган [И^{к.к}И^{а.к}= қаратувчи~қаралмиш] қолип асосида давом эттирамыз. 3-4-§-ларда кўриб ўтдикки, бу қолипнинг чап томони унинг шаклини ташкил этади. Демак, унинг унғ томони бу [ЛСК]нинг мазмунидир. Ҳақиқаттан ҳам шундай: бу қолипнинг мазмунини "лисониё тобе қаратувчи ва ҳоқим қаралмиш орасидаги ранг-баранг муқосабатлар" ташкил этади. Биз, кўпинча, маъно деганда бир нарсани аташ, номлашни, унинг белги-хусусиятларини қайд этишни тушунишга одатланганмыз. Албатта, юқорида қайд этилган маъно аташ, номлаш, қайд этиш маъноси эмас. Биз [ЛСК]лар билан иш тутар эканмыз, бу қолипнинг маъноси синтактик бўлмоғи керак. Синтак-

сисда эса "тобе~хоким", "каратувчи~қаралмиш", "тўлдирувчи", "ҳол", "эга", "қесим" каби тушунчалар катта аҳамиятга эга ва синтактик муносабатларни ифодалаб, синтактик маъноларни ташкил этади. [ЛСК]нинг мазмун томони ҳам бевосита синтаксисга алоқадор бўлиши лозим.

"Молик~мамлук", "бутун~булак", "сабаб~оқибат" каби 1-жадвалда курсатилган маънолар [ЛСК] маъноси (мазмун) була олмайдами? деган савол туғилиши мумкин. Ахир, ўзбек тилшунослигида худди шундай маънолар бу турдаги сўз бирикмаларининг маъноларни сифатида тасвирланиб, талқин этилиб келинди-ку!

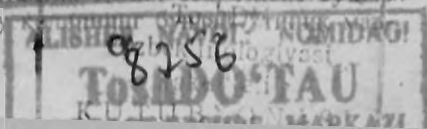
Тўғри, ўзбек тилшунослигида ҳам, Европа туркийшунослигида ҳам шундай йўл тутиб келинди. Бунинг асосий сабаби лисон~нутқ ҳодисалари, лисон сатҳлари бирикларини, борлиқ ҳодисалари ва лисоний ҳодисаларни изчиллик билан фарқлай олмаслик, натижада уларни бири-бири билан аралаштириб юборишда бўлди. Шунинг учун табиий қурилиш нуқтаи назаридан беҳад содда ва оддий бўлган тил тизими жуда мураккаблаштирилиб юборилдики, ҳар қандай тилшунос ҳам ҳар қадамда адашади.

Агар бу маъноларни ифодалаш учун асосланган алоҳида синтактик қурилма, алоҳида синтактик умумий шакл мавжуд бўлсагина! "Молик~мамлук" ёки "бутун~булак" каби маънолар алоҳида бир [ЛСК]нинг мазмун томони була олиниши мумкин бўларди. Тилимизда эса бундай махсус синтактик шакл йўқ (китобим) сўз-шаклида "молик~мамлук"лик муносабати маълум ифодалангандек қуринади, лекин ("қулишим") сўз формасида биз эга ўнга (китобим) сўз формасидаги (-им) кўшимчасига дуч келамиз. Ваҳдатки, (қулишим сўз шакли "молик~мамлук"ликни эмас, балки "бақарунишим" субъект, фоил)~ҳаракат" муносабатларини ифодаланиш хизмат этади (-им) кўшимчасининг бир ҳолатда "молик~мамлук", яъничи ҳолатда "субъект(фоил)~ҳаракат" маъносини ифодалаш эса -им кўшимчасини маъно ва вазифаси "мен" ва "китоб" ёки "мен" ва "йиглаш" ҳаракати орасида қандай реал, мантикий муносабатлар бўла олиши, яъни [мен] олмоши номлаб келаётган аталмиш (денотат) [китоб], [йигла-] лексемалари атаб келаётган денотатлар орасидаги муносабатлар билан боғлиқдир. Тўғри, [мен] ва [йигла-] орасида ранг-баранг, муносабатлар бўлиши мумкин. Чунончи, мен йигладим, мен йигладим, менга йигладилар ва ҳ. [Мен] ва [йигла-] лексемалари ўзaro

* Бунинг соддалигининг исботи шундаки, 4-5 ёшли боланинг бу тизимлардаги тўлиқ ўзлашади ва амалга тадбиқ этилади. 5 ёшлигидаёқ фикрлар билан гўзал сўзловчи болаларни кўп кўраимиз. Тил тизими шундай барқарор тизимки, агар у дээрли тўлиқ ўзлашмаса, бола бундан амалда фойдалана олмайди. Чунки оддийгина "қорним оч, нон беринг" гагини қуриш ва ундан тўғри фойдаланиш учун тилнинг фонетик сатҳдан синтаксисгача бўлган барча друслари тизими ўзлашган бўлиши керак.

Унлаб [ЛСК]лар орқали боғланиши мумкин. Шулардан бири [эга-кесим=хукм] бўлса, иккинчи [И^{к.к.}И^{к.к.}=...] қолиптидир. Ҳар икки қолип ҳам [субъект-предикат] (ёки бажарувчи-ҳаракат) муносабатларини ифодалай олади. Лекин нн [эга-кесим=хукм] қолиптида, на [И^{к.к.}И^{к.к.}=...] қолиптида бу ягона вазифа, яъни қолипнинг умумий маъносини ташкил эта олмайди. Шунинг учун (И^{к.к.}И^{к.к.}=...) қолипининг маъноси ҳам "молик-мамлук" ёки "субъект-предикат (фоил ҳаракат)" сифатида белгиланиши мумкин эмас. Агар бу муаммога биз [И^{к.к.}И^{к.к.}= қаратувчи-қаралмиш] қолиптида [И^{к.к.}] ва [И^{к.к.}] ифодалаб келаётган маънолар (тушунчалар, ҳаётда воқеликлар)нинг ўзаро алоқа ва боғланишларига мос равишда [қаратувчи-қаралмиш] синтактик маъноси "молик-мамлук", "буғи-булак", "сабаб-оқибат", "фоил-ҳаракат" ва ҳ. маъновий қурилишларда воқеланади деб ёндашсак, масала тамоман бошқача тус олади. Бунда [қаратувчи-қаралмиш] [ЛСК]нинг (лисоний) маъноси мавқени эгаллайди ва бу қолипнинг қандай маъноли сўзлар билан тўлдирилиши асосида воқеланадиган ва юқорида саналган маънолар оралик маънолар, яъни умумий синтактик маънони муайян сўз бирикмаси (чунончи, "Қаримнинг китоби", "столнинг оёғи", "унинг йиғлаши" ва ҳ.) маъноси билан боғлашга хизмат қиладиган маънолар сифатида баҳолашимиз мумкин. Бу оралик маънолар табиатан синтактик моҳиятга эга бўлмаслиги мумкин. Улар умумий (лисоний) маънонинг вариантлари қурилишлари мавқеида туради. Демак, умумий синтактик шакл хусусий синтактик шакл билан боғланганда оралик шакллар ажратилгандек, умумий синтактик маъно хусусий синтактик маъно билан боғланиш жараёнида ҳам оралик маънолар ажратилиши мумкин. Бундай оралик маънолар синтактик моҳиятга эга бўлмаса-да, лисоний қиймат ва моҳиятга эга. Чунки улар лисоний бирликларнинг синтаксисдан қуйроқдаги умумлаштиришлари билан алоқадордир.

Шу билан боғлиқ равишда ўзбек тилишунослигида кенг тарқалган бир маъновий тавсиф устида тўхталиб ўтиш лозим. Фанимизда нафақат қаратувчи ва қаралмишнинг "типик маъно"ларини тавсифлаш, балки тўлдирувчи, ҳол, эга, кесим ва бошқа синтактик моҳиятга эга бўлган ҳодисаларнинг ҳам конкрет лугавий маъноларини тавсифлашга жуда катта вақт, меҳнат ва маблаг сарфланади. Ваҳоланки (уйни қурмок) сўз бирикмасида воситасиз тўлдирувчининг "яратилган, бунёд этиладиган (объектни)" ифодалаб келиши ва (уйни бузмок) сўз бирикмасида "йўқотиладиган манбани" атаб келиши синтаксис учун мутлақо аҳамиятсиздир. Зероки, "бунёд бўлиш" ва "йўқотилиш" маънолари "бузмок" ва "қурмок" феълларининг л у г а в и й маънолари тизимида ҳосилдир. Шунинг учун бундай синтактик категорияларни санаб чиқмокчи бўлганлар ҳақиқатда лугавий маъноларнинг ўзаро лантикий алоқаларини тасвирлаш билан банд бўлишади. Синтаксис тўғрисидаги алоқаларини билан тўлдирилиши мумкин. Демак, бу

4-§. СИНТАКТИК ВАЛЕНТЛИК

4-§. Синтактик валентликнинг моҳияти шундаки, кенгаювчи лексема ҳар бир актантни маълум бир синтактик формада - келишик, кўмакчи ёки бошқа турдаги синтактик алоқани таъмин этувчи шаклда талаб қилади. Буни 34-36 бетлардаги чизмаларда ҳам яққол кўриш мумкин. Лекин синтактик валентликнинг маъновий валентликдан нисбатан мустақиллиги шундаки, улар ҳамма вақт ҳам бир хил бўла олмайди. Чунончи, юқорида кўриб ўтганимиздек, [ёзмок] феълнинг фоил актан-ти ҳам бош келишик шаклида, ҳам жўналиш келишиги шаклида, ҳам кўмакчили бўлиб (хат Раҳматжон томонидан ёзилди) кела олади: бириктирувчи сўзнинг синтактик мавқеи актантнинг синтактик шаклини ўзгартиради. Шунинг учун бундай валентлик бириктирувчи сўзнинг синтактик валентлиги деб айтилади. Синтактик валентлик билан маъновий валентлик ўзаро мутаносиб боғланган, яъни бири ўзгарса, иккинчиси ҳам ўзгаради, бири йўқолса, иккинчиси ҳам йўқолади. Лекин бундай боғланиш тўлиқ мутаносиблик табиатига эга эмас (яъни тўла-тўқис симметрик эмас), балки нисбий мутаносиблик табиатига эгадир. Умуман тилда ўзаро тўлиқ мутаносиблик йўқ даражада. Тилда ўзаро тўлиқ бўлган ҳар қандай икки томон, икки хусусият, жумладан, 3-5-§ да кўриб ўтилган шакл-мазмун, ўзаро нисбий мутаносибликда (ёки нисбий номутаносибликда) туради. Тилда шакл/мазмун, ўзгарувчанлик /барқарорлик, валентлик ўзаро нисбий мутаносиблик (номутаносиблик) да туради. Бу хусусият лисоний бирликларнинг асимметрик дуализми атамаси билан юритилади. [ҳар: 25, 12, 22]. Нисбий мутаносиблик (номутаносиблик)нинг моҳияти шундан иборатки, у лисонда ўзаро боғлиқ, алоқадор бўлган томонлардан ҳар бири (нисбий) мустақилликка эгадир. Бу нисбий мустақиллик шунда намоён бўладики, томонлардан ҳар бири-иккинчисига таъсир этмаган ҳолда маълум даражада, миқдорда ўзгара олади. Тил тараққиёти ва барқарорлигида жуда катта аҳамиятга эга бўлган бу нисбий номутаносиблик маъновий ва синтактик валентликлар мутаносиблигида ҳам ўз аксини топади. Юқорида келтирилган мисолларимизга мурожаат қилайлик:

фоил	манба	ҳаракат
Раҳматжон	хат	ёзди
<hr/> манба	фоил	
хат	Раҳматжон томонидан ёзилди.	
<hr/> сабабчи	фоил	
Салимбек	Раҳматжонга хат ёздирди.	
<hr/> фоил	ҳаракат	манба
Раҳматжон	ёзган	хат...

[Ёзмок] феълнинг фоили ва манба турли-туман синтактик шаклларда кела олади, лекин қандай синтактик шакл ва мавқеда бўлмасин барибир ҳар турли мисолда ҳам [ёзмок] феъли аниқланган ҳаракатнинг фоил актанги (Раҳматжон)дир. Синтактик валентлиги ўзгарган ҳолда ҳам, сўзнинг маъновий валентлиги ўзгармайди. Шунинг учун [ёзилмок], [ёздирмок] [ёзган] битта лексеманинг (ёзмок феълнинг) турли шаклларидир. Чунки бу ерда лисоний валентликдан фақат бир томони, яъни синтактик валентлик ўзгарган. Бундан хулоса қилиш мумкинки, маъновий валентлик ўзгариб (яъни сўз номеъерий қуршовда бўлса), синтактик валентлик ўзгармаса (Ашулачи хангради, темир ирода, кучма маъно, синтактик валентлик ўзгариб, маъновий валентлик ўзгармаса, турли синтактик шакллари воқеланади. Ҳам синтактик, ҳам маъновий валентлик бирданига ўзгарсачи?

Бунда сўз ясалиши содир бўлади. Бунинг исботи сифатида [очмок] феълнинг маъновий ва синтактик валентлиги табиатини (сир тафтишчи томонидан очилди), (гул очилди) гапларида воқеланиши билан танишиб ўтамыз.

	Фоил	манба	ҳаракат
а)	Тафтишчи	сирни	очди.
	манба	фоил	ҳаракат
б)	Сир	(тафтишчи томонидан)	очилди.
в)	Американи	Америқо Веспучи	очди.
г)	Гул		очилди.

а) ва б) гапларида [очмок] феълнинг фоил ва манба валентликлари бир хил, фақат актантларнинг синтактик шакли ва синтактик вазифаси ўзгарган. Демак, [очмок] ва [очилмок] бир лексеманинг турли синтактик шаклларидир.

в) гапда [очмок] феълнинг фақат маъновий валентлиги ўзгарган, демак, бу ерда бу лексема номеъерий, кучма маънода қўлланилган.

г) гапда [очмок] феъли билан [очилмок] феъли ҳам маъновий, ҳам синтактик валентлик жиҳатидан фарқланади. Демак, бу ҳолатда сўз ясалиши содир бўлади. [Очмок] ва [очилмок] феъллари ўзакдош, бири [очилмок] иккинчисидан ясалган феъллардир. Мисолдан кўриниб турибдики, лисоний маъновий ва синтактик валентликлар нафақат [ЛСҚ]ларда қайси /X/ қандай /Г/ билан (ёки аксинча) бирика олиши ёки бирика олмаслигини белгилайди, балки сўз ясалиши ва форма ясалиши каби тишунослигимизда абадий муаммо бўлиб келган икки хил ҳодисани анча аниқ чегаралашда ҳам катта аҳамиятга моликдир. Шундай қилиб, қуйидаги умумий хулосага келамиз. Сўз лисоний валентлигининг маъновий кўриниши [ЛСҚ]ларга қандай сўз қандай сўзлар билан меъерий равишда бирика олиш чегарасини кўрсатса, унинг синтактик кўриниши [ЛСҚ] таркибий қисмларининг қандай шаклларда келишини, қандай формага эга бўлишини белгилайди.

катагига ("жинс" ЛМГ ёки "одам" ЛМГга) бу икки сўз орасидаги синтактик алоқа (тобеланишнинг бир тури) ўз уясига-синтаксис сатҳига қайтиб кетади. Бундан кўриндики, СБларида синтаксисга алоқадор нарса нутк жараёнида сўзларни ўзаро тобе-ҳоким алоқаларига киритиб атов бириклари ҳосил қилиш йуллари экан. Лисоний синтактик қолипларда худди мана шу нарса ўз юзини топади. Шу боис ўзбек тили учун сўз бирикмалари чексиз турларнинг умумий қолипи [Т-Х], яъни (тобе-ҳоким) сифатида берилган мумкин. [Т-Х] қолипи ўзбек нутқида қўлланила оладиган миллиард-миллиард муайян СБларнинг олий, энг юксак даражадаги умумий қолиpidир. Бу қолипни ўзбек тили СБнинг умумлисоний қолипи деб аташ мумкин. [Т-Х] қолипи ўз атрофида гипонимик куршовни СБлари ҳосил қилишнинг [Т-Х] дан муайянроқ қолипларини бирлаштиради, улардан ҳар бири, ўз навбатида, ўз куршовини ҳосил қилиши мумкин. Бундай босқичли гипо-гиперонимик қолиплар [Т-Х] марказидан бошланиб муайян СБгача чексиз давом эттирилиши мумкин. Уларнинг барчаси СБларнинг ЛСКларими? Йук. [ЛСК]ларнинг [Т-Х] катта умумийлигидан бошланиб, [Т] ва [Х] синтактик маъновий қийматини сақлагунча давом этади. Фанимиз олдида турган энг чигал муаммо ҳам мана шу чегарани белгилашдадир. Биз анъанавий таҳлилимизда сўз бирикмаларини дастлаб отли бирикмалар ва феълли бирикмалар каби икки катта турга ажратишга ўрганганмиз. Шу ажратиш синтактик асосдами ёки лексик-морфологик асосдами? Бу ҳақда ўйлаб кўрмаганмиз. Ваҳоланки, "от" ва "феъл" лексик ва морфологик сатҳларнинг тушунчаларидир. Биз уларни синтактик сатҳни олиб кириб, тўғри қияпмизми? Бу ҳақда жиддий ўйлаб кўришимиз керак. Биз [СБ]ларни "аниқловчил", "ҳолли", "тўлдирувчил" турларга бўлишга кўникканмиз. Шу нуқтаи назардан (акамга бермоқ) сўз бирикмасини "тўлдирувчил", (кишлоққа бормоқ) [СБ]ни эса "ҳолли" турга киритамиз. Ваҳоланки, ҳар иккала сўз бирикмаси битта [ЛСК] ҳосиласи сифатида қаралиши мумкин. Унда [ЛСК] [И^вА^к.] (яъни чиқиб ёки жўналиш келишнинг шаклидаги сўзнинг жўналиш, чиқиш келишигидаги сўзни бошқара оладиган истаган турдаги лексема билан бирикиб лексеманинг воситасиз объект/ҳол вадентлигини воқелантирувчи СБ шакли) мазмунига эга бўлади. Бунда [И^в]нинг бу сўз бирикмасида воситали тўлдирувчи ёки ҳол бўлиб келиши соф лексик ҳодиса [И^в] ва [А]нинг лугавий маъноси асосда белгилашга бўларди. Шунинг учун конкрет [ЛСК]ларни тўғри ажратиш учун [ЛСК]нинг 3-5§ ларда кўриб ўтилган қолипда шундай шакл синтактик маъно уйғунлашгани лозимчилиги омилга таъинланган тўғри бўлади. Шундай асосга таянганда бу лексик (акамга бермоқ) ҳам, (кишлоққа бормоқ) ҳам бир [ЛСК]га бириктирилади. Нараси бунданки сўз бирикмаси

* Шунга ухшаш конуният асосида ўзбек тили лексик системаси ҳам ташкил топиши фанимига кўрсатиб берилган эди [30].

балки (акамга китоб), (кишлокқа йул) сўз бирикмалари ҳам бир [И...Л...] [ЛСК] ҳосилалари, унинг-нутқий-кокрет сўзлар билан тўлдирилган муайян воқеланиши сифатида қаралиши мумкин.

Тилимизда СБларнинг [ЛСК]ларини очишда уларни маълум тартибда жойлаштиришда сўз бирикмаларининг хусусий маъноларига эмас, сўзларнинг СБда ўзаро бирикиш имкониятларига (сўзнинг семантик валецлиги), сўзларни ўзаро бириктиришга хизмат қилувчи морфологик шаклларнинг семантик ва синтактик қобилиятларига таяниш лозим. СБларнинг [ЛСК]лари ҳақидаги мулоҳазаларни шу ерда тўхтатиб, энди гапнинг [ЛСК] ҳақида айрим зарурий маълумотларни берамиз. Зероки, ишимизнинг навбатдаги икки боби сўз ва грамматик шаклларнинг синтактик имкониятлари, сўзларнинг ўзаро бирикув омиллари асосида ўзбек тилидаги СБларнинг асосий [ЛСК]ларни аниқлашга бағишланади.

8-§. ГАПЛАРНИНГ [ЛСК]ЛАРИ ХУСУСИДА

Гап нутқ фаолияти учун энг асосий birlikдир. Тил ва нутқ фаолияти, нутқ қобилиятидан асосий мақсад гап туза олиш ва гапни тушуни олишдан иборатдир. Инсон тилида ниманики бўлса, ҳаммаси мана шу гапни турли шакл ва мазмунда қуриш учун хизмат қилади. Чунки гапгина фикрни, ҳукми шакллантиради, уларни бировга етказди, биров тушунишини таъмин этади. Қизиқ бир ҳодисани қислаб қурайлик. Икки томлик ўзбек тилининг изоҳли луғатини, икки томлик энг мукамма академграмматикани ва ўзбек тили стилистикаси китобини компьютер қотирасига солсак ёки солинган деб тасаввур қила олсак, бундан олдинги икки юз йил давомида ёзилган ва айтилган ҳамда бундан кейинги икки юз йил давомида ёзиладиган барча бадий, илмий, публицистик асар, нутқ, суҳбатларнинг барчасининг қурилиш материали шу хотирага жойлашган бўлади. Демак, ўзбек халқи ҳеч нима қилмаса ҳам, компьютер ҳаммасини уддалай оладигандек туюлади. Бирок бундай эмас. Ушбу хотира асосида компьютер битта ҳам гап туза олмайди, зероки, у фикрни олмайди, фикрини гап сифатида шакллантира олмайди, мустақилликда гапни гап кура олмайди. Тилдан мақсад-гап кура олиш. Гапдан мақсад-фикр. Жаҳон тышунослигида фалсафа ва мантқ таъбирида гапнинг мазмун томони сифатида "фикр" атамаси эмас "ҳукм" (аслий маънода тушунчаси) ўрнашиб қолди. Биз ҳам буни қабул қиламиз.

Айтиб ўтганимиздек, систем синтаксисда гапнинг ўзи (зероки у маъддийлик ва воқелик, яъни нутқ бирлиги) эмас, балки гапнинг лисоний синтактик қилиши [ЛСК] ўрганилади. [ЛСК] эса шакл ва мазмун томонларидан иборат. [ЛСК]нинг мазмун томони аниқ бўлди; у "фикр" ёки "ҳукм" ифодалашдир. Ҳозир [ЛСК]нинг ўнг томони мазмун томонини ёзиб қўямиз [Х=Хукм] ва биз учун номаълум бўлган [ЛСК]нинг ўнг томони-унинг шаклий томонини излашга киришамиз.

Европа тилшунослигида XVI асрдан бери [ГЛСК] шакли икки аъзоли [Э-К] (яъни "эга ва кесим") қурилма сифатида ажратилди ва ўрнашди. Аслида эса, [Э-К] қурилмаси тилшуносликка XVI асрда мантикдан кўчирилган эди. Зероки, мантиқ фанида ҳукм ҳамиша икки аъзоли ва "субъект-предикат"дан иборат. Бу қурилма тўппа-тўғри гап тизимига кучирилди ва гап эгаси "субъект", кесими эса "предикат", "субъект билан предикат орасидаги алоқа" деб номланди. Шунинг учун Европа тилшунослигида гап қурилиши [S-P] сифатида берилди ва бу ақида улашди.

Асримизнинг 30-йилларида янги давр ўзбек тилшунослиги шаклланиш жараёнида Европа тилшунослигидан, хусусан, рус тилшунослигидан гапнинг умумий [S-P] қурилиши ўзбек тили тизимига ҳам кучирилди ва аста-секин дарслик ва қўлланмалар орқали берилди бошлани [Қар. 11, 34,55] ва оммалашди [2,3,4]. Бу зўрма-зўраки талкинга нисбатан эътирозлар аёвсиз босилди [21]. Ҷу-шу ўзбек тилшунослигида умумий [ГЛСК] [Э-К=ҳукм] сифатида ўрнашди ва "Формал-функционал тадқиқ тезислари" чикқунча [33], яъни 1984 йилгача, ягона ҳукмрон талқин мавқеини эгаллади. Ҳозирги кунда барча дарслик ва қўлланмаларда бу фикр ва қараш ҳукмрондир. Нега [Э-К...] қурилиши тўғрисида ишончсизлик билан мулоҳаза юритмоқдамиз? Бунинг сабаби шундаки, [Э-К...]гап қурилиш қолипи ўзбекча нутқий гаплар мажмуасини босқичма-босқич умумлаштириш асосида эмас, [қар.2-§], яъни ичдан эмас, балки ташқаридан, рус тилшунослигидан, киритилди. Бутун зиддият ҳам шунда. Бундан ташқари, ажабтовур ҳолат юз берди: 50-йиллардан бери рус тилшунослигида ҳам, ўзбек тилшунослигида ҳам содда гапнинг умумий чизмаси [Э-К...] (яъни икки составли) сифатида баҳоланса-да, содда гапларнинг қурилишига кура таснифида уларни "бир составли" ва "икки составли" турларга ажратиш назарияси амалда эди. Ҳеч кимнинг ҳаёлига "бир составли гаплар" фанда қабул қилинган гапнинг умумий икки составли чизмасига зидку" деган фикр келмади. Тўғрироғи, ҳеч ким, умуман, фикр қилмасди. Шунинг учун умумий икки составлилик, қуйроққа тушгач, бу икки составлиликнинг "бир составли" ва "икки составли"га бўлиниши ҳозир ҳам фанимизда, ўрта ва олий билимгоҳларимизда ҳукмрон ва ундан биз ҳали бери-яқин 20-30 йилда қутула олмаймиз.

Ўзбекча гапларнинг ички табиатидан келиб чиққан ҳолда тилимизда гапнинг умумий чизмасининг шаклий томони қандай бўлиши керак? Ўзбекча гапларда кесим ҳамиша шахс/сон қўшимчалари билан келади. Шахс/сон қўшимчалари эса гап эгасининг шахси ва сони ҳақида маълумот беради ва уни яна алоҳида гап бўлаги билан доимо қайтадан такрорлаб ўтиришга ҳеч зарурат қолмайди. Демак, ўзбек тилида умумий

* Шунинг ҳисобга олиш керакки, Ғарбий Европа гилларида кесим шакли шахс/сон қўшимчаларини 50%-90% да йўқотган ва кесим ўзи қурилиши орқали эга шахси ва сони тўлиқ чизмаси ҳақиқатан ҳам [Э-К]дир.

гап қолипи эгасиздир. Бу масала кейинги ишларда М.Абузалова, Р.Сайфуллаева, Б.Менглиевларнинг номлари зикр этилган ишларида муфассал муҳокама этилиб, ўзбек тилида гапнинг умумий қолипи [Wp], яъни "атов бирлиги [W] га кесимлик қўшимчалари қўшилган қурилма" сифатида белгиланди. Биз бу рамзни [AKk] (яъни ўзбекча "А-атов бирлиги К-кесимлик кўрсаткичлари" тавсифининг бош харфлари) билан беришни маъқул кўрдик, зероки, ишмиздаги барча қолипларнинг рамзлари ўзбекчадир. Шу билан бирга китобга илова қилинган "Шартли кискартмалар ва рамзлар"да ҳар бир рамзнинг байналминал белгиси (белгилари) ҳам берилди.

Мана шу ўзбекча умумий [ЛСК] нинг шаклий томонини, яъни чап томонини таъкил этади ва[ГЛСК] умумий кўриниши [AKқ=хукм] бўлади.

Бу умумий чизма иккита жиддий эътирозга сабаб бўлиши мумкин. Биринчидан, атов бирлиги лексемага тенг бўлган, яъни [A=Л] ҳолатида гап атғи бир сўздан иборат бўлади. Ҳақиқатан ҳам шундай. [Бордим], [Баҳор эди], [Баҳор] бир сўздан иборат гаплардир. Гап эса синтаксиснинг тадқиқ манбаи. Маълумки, бир сўзли синтактик қурилма ҳам бўлиши мумкин. Бундан ташқари бир сўздан иборат гаплар ҳам нутқ талаби ва эҳтиёжга қўра кенгайиш, кўп сўзли бўлиш қобилиятига эга ва бу ҳақда биз навбатдаги бўлимда тўхталамиз.

Иккинчидан, агар ўзбекча гапнинг умумий чизмаси [AKk] бўлса ва гап эгаси гапнинг умумий қолипидан ўрин олмаса, гап қурилишида эга зарур бўлган ҳолатлар йўқми? Бор. Шундай [AKk] дан ҳосил қилган гап қурилишлари борки, унда эга зарурий бўлакка айланади ва бу масалалар тўртинчи бобда кўрилади. Бундай ҳолатларни, яъни икки составлиқлини [AKk], яъни бир составлиқлик рад этмайди, балки гап қурилиши албатта, икки таркибли бўлган ҳолатлар [AKk] умумий чизмасида тўлдирилади, ҳалос.

Шундай қилиб, биз ўзбек тилида [ЛСК]нинг икки асосий турини ажратамиз. Булар ўзбек тилида сўз бирикмаларининг умумлисоний ўта умумий синтактик қолипи [Т-Х] ва гапнинг худди шундай қолипи [AKk]. Мана шу икки асосий қурилишдан ўзбек тилидаги юзлаб сўз бирикмаларининг ва ўнлаб гап қурилишларининг [ЛСК]лари урчиб чиқади ва бу масалалар III, IV бобларда муҳокама этилади. Ҳозир эса лисоний синтактик қурилиш таҳлилига тайёрланиш вазифасини ўз олдига қўйган ушбу бобимизда яна бир масалани [ЛСК] ларни ажратишнинг қандай аҳамияти борлигини кўриб ўтишимиз лозим.

9-§ [ЛСҚ]НИ АЖРАТИШНИНГ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ АҲАМИЯТИ

ЛСҚлар 2-§ да кўриб ўтганимиздек, бекисоб нутқий ҳодисаларни жумладан, муайян СБ ва гапларни бевосита кузатиш, босқичма-босқич умумлаштириш, бизни казиктираётган сатҳ (босқич)га алоқадор бўлмаган сатҳлар бирликлари ва хусусиятларини улардан четлаштириб шу сатҳга ҳос хусусиятларни қолдириш йўллари билан ҳосил қилинади. Бундай фаҳмий кузатишларни идрокий умумлаштириш йўллари билан ҳосил қилинадиган умумлашмалар, жумладан, [ЛСҚ]лардан мақсад нима? Бундан бир неча назарий ва амалий мақсадлар назарда тутилган. Биринчидан, (назарий мақсад) нутқий ҳосилалардан (синтаксис учун СБ ва гаплардан) фонетик, фонологик, лексик-семантик, морфологик, стилистик хусусиятлар идрокий усул билан четлаштирилгач, улардан фақат синтаксис учун бевосита алоқадор бўлган хусусиятларгина қолади. Натижада [ЛСҚ] тилнинг бошқа сатҳлари хусусиятларидан тозаланган синтактик бирликлар бўлиб кўз олдимизда гавдаланади. Биз ўзбек тили синтаксисини [ЛСҚ] асосида ўргансак, у ҳақиқий синтаксис, тилнинг бошқа сатҳ бирликлари таъсиридан холи қилинган синтаксис сифатида гавдаланади. Бундан биз икки ютуқни қўлга киритамиз:

а) синтаксисни бошқа сатҳ бирликлари ва хусусиятлари таъсиридан тозалаймиз;

б) ЛСҚ лар асосида тилимиздаги соф синтактик муносабат ва алоқаларни ўрганиш имкониятларига эга бўламиз.

Булар эса тилимиздаги соф синтактик муносабатларни жуда оддий усулда очиб, тил таълимини оловчиларга жуда содда ва оддий усуллар билан етказиш имкониятларини беради.

Таъкидлаб ўтиш лозимки, тилнинг ҳар бир сатҳига ҳос соф фонетик, соф фонологик, соф лексик-семантик, соф морфологик ва соф синтактик муносабатлар ўта содда ва оддийдир (шунинг учун 4-5 яшар бола томонидан улар, деярли тўлиқ ўзлаштирилади ва амалда тадбиқ этилади). Лекин бу муносабат ва хусусиятлар ҳеч қачон соф ҳолда учрамайди; воқеликда бу муносабатларнинг барчаси биргаликда берилгандир. Ҳар бир сатҳ хусусиятлари ўзга сатҳлар таъсиридан холи қилиниб, шу сатҳга ҳос соф муносабат чизмалари сифатида ўрганилгач, биринчидан, тил таълимини тамоман бошқа усулларда, биз ҳали тасаввур этолмаган даражада самарадор йўллارда амалга ошириш мумкин; иккинчидан, тилни моделлаштириш, ҳар бир сатҳ бирликларининг даврий-босқичли жадвалларини тузиш, тиллар орасидаги ўхшашлик, умумийлик ва фарқлиқларни тўғри аниқлаш, бир тилдан иккинчи, учинчи, тўртинчи... тилларга автоматик таржима қилиш, маълум бир усулда берилган ахборотни аини замонада ўнлаб-юзлаб тилларда чиқара олиш имкониятларига эга бўламиз.

Бундай назарий мақсадларни борлиқда нарса ва модда таркибида фақат турли қоришмалар ва аралашмалар сифатида учрайдиган кимёвий элементларни (соф темир, соф кислород, соф уран) ажратиб олиш би-

лан солиштириш мумкин. Соф кимёвий элемент ҳеч қаерда учрамайди ва энг асосийси, ҳеч қаерда ишлатилмайди. Лекин кимё фани неча минг йил давомида кимёвий атомларни ажратиб олиш устида изланиш олиб борди ва натижада Д.Менделеев даврий жадвали юзага келиб, кимё фанида туб инкилобий бурилиш ясади.

Бугунги кимёни Д.Менделеев жадвалисиз тасаввур этиб бўлмайди. Шу жадвал асосида табиатда учрамайдиган миллиардлаб янги бирикмалар (дориларнинг барчаси, синтетиканинг миллионлаб турлари ва ҳ.к) табиий қонуниятлар асосида яратилди ва қўлланилмоқда. Бугунги ҳаёти-мизни суғъий ҳосил қилинган моддаларсиз тасаввур ҳам эта олмаймиз.

Тил сатҳларини "соф" ҳолда ўрганиш ҳам бора-бора кимёвий элементларни "соф" ўрганиш ҳаракатидай тасаввур қилиб бўлмас самаралар беради. Лекин унинг самараси кимёдагидай моддий эмас, балки аклий-фикрий ва маъновий бўлади.

Иккинчидан, (амалий вазифа) шундан иборатки, биз бўлажак ўқитувчиларга синтаксисимизни ихчам [ЛСК] мажмуаси сифатида ўқитсак, улар синтаксисимизни назарий жиҳатдан тўғри ва пухта ўзлаштирадилар ва она тили таълими янги усулларда йўлга қўйилаётган даврда таълим ўчоқларида самарали ишлашга тайёр бўладилар. Бир мисол олиб кўрайлик: 1961 йилдан шу кунгача (ва эҳтимол 10-20 йил) битта асосий дарслик - А.Фуломов, М.Асқарованинг дарслиги бўйича деярли 40 йил давомида "эргаш гапли қўшма гапларнинг 11 дан 18 гача бўлган турларини ўқитиб келямиз. Ўрта умумтаълим мактабларининг 9-синфида, олийгоҳларнинг филология факультетларининг юқори курсларида шу масала ўқитилади. 40 йил давомида биз бунга миллиард-миллиард одам-соат вақт ва меҳнат (демак, маблағ) сарфладик. Бу эса қутилган натижани бермади. Дарслик муаллифларининг ўзлари "Тўхтабой келса, ошни сузамиз" гапини шароитга кўра "пайт эргаш гап" ёки "шарт эргаш гап" бўлади деб баҳолайди. Демак, гапнинг шарт ёки пайтлиги синтаксисга эмас, балки шароитга алоқадор. Унда у синтаксисда нима қилади?. Ўзбек синтаксисини бўйича кейинги тадқиқотлар кўрсатдики, тобе гапи -са кесимлик қўшимчаси билан шаклланган гаплар эргаш гапларнинг барча 18 турини шароитга кўра ифодалаб кела олар экан [42]. Демак, эргаш гапларнинг типшунослигимизда амалда бўлган таснифи носинтактиkdir.

[ЛСК] бундай носинтактик ҳодисалардан ҳоли ва синтаксисда нималарни ўқитиш зарур ва фойдали эканлигини аниқлиб беради. Натижада ўрта мактабда нимани ўқитиш, таълим ўчоқларида синтаксисдан нимани ўқитиш, олий филологик таълимда нима берилиши зарурлиги самарадорлик нуқтаи назардан аниқланади. Шу асосда она тили таълими қайта қурилади, унинг самарадорлиги таъминланади, жамиятнинг миллиардлари тежалаяди. Зероки, нутқий воқеликлардан ажратиб олинган [ЛСК]лардан асосий амалий мақсад уларни қайтадан нутқда во-

* Бошқа мутахассислар томонидан ёзилган дарслик, академикликти ва ҳатто тадқиқотлар ҳам шу дарсликка гаянади.

4) И - сиз бўлса, Иё.к. да - (и) нгиз;

5) И - мен, сен, биз, сиз бўлса, Иё.к. да-и-си

Демак, бу қолип истаган исми истаган исм билан бириктиравсера экан, ҳақиқатдан ҳам истаган исм истаган бошқа исм билан бирикаверадими? Грамматик нуқтан назардан "Ҳа!". Лекин грамматикадан ташқари биз келгуси бобда кўралиган сўз ва шаклларнинг ўзаро бирикиш қобилиятлари (валентлик) борлиқдаги тушунча ва воқеликларнинг ўзаро мантикий боғланишлари бор. Улар истаган исми истаган бошқа исм билан бирикишидан энги атов бирлиги [А] ҳосил қилишга йул қўймайди, чунончи (чойнакнинг туғилиши), (қозоннинг ўлиши). Лекин бундай чекланишлар грамматика билан эмас, балки мантиқ, мазмун, расм-русм, услуб ва ҳ.к.лар билан боғлиқдир.

Агар [ЛСК] таркибига кира оладиган сўз, форма ва ҳ.к.ларда бирор чекланиш бўлса, бу чекланиш, албатта, қолипда ўз аксини топади, чунончи, [O_m-O_к-0-аниқловчили СБ].

Бу ерда O_m-0- от, лекин унинг чегараси бор. Бу чегара [М] - модда отлари (тош, темир, арпа ва ҳ.к.лар) билан чегараланган.

Ундаги иккинчи чекланиш [O_m] нинг бошқа қўшимчаларга эга бўлмаслиги, яъни ўзак ёки негиз ҳолатида бўлишидир.

Бу қолипдаги иккинчи от ҳам чегараланган. Унинг чегараси К-конкрет (нарса, буюм, предмет) рамзи билан берилган: (темир одам), (темир халқа), (пахта уйинчок). Агар шу қолипга туша оладиган миқдори чегараланган-у, лекин чегарасини аниқлаб бўлмаса, унда:

1) бундай қолип йўқ ва тадқиқотчи хато йўлдан борган;

2) ёки бу қолип ўлик ва санокли сўзларгина унга туша олади. Бунда [ЛСК] таркибига ва амалдалиги ҳақида хулоса чиқариб бўлмайди;

3) ёки қолип энди-энди ривожланмоқда.

Системавий таҳлилнинг энг асосий қондаларидан бирини ҳеч қачон унутмаг: бир ҳодиса чегараланган бўлса-ю чегарани аниқлаш мумкин бўлмаса, бу нарса лисоний тизим учун уликдир ёки энди туғилаётган ҳодисадир. Бошқача айтганда чегараси аниқ бўлмаган ҳар бир нарса л и с о н и й тизимда ё ўтмиш қолдиги, ё келажак куртакларидир.

[ЛСК]нинг мазмун томони, яъни тенглик аломатидан кейинги ўнг қисми-сатҳ табиатига мос равишда албатта, синтактик бўлиши керак, Агар қолипнинг мазмуни носинтактик бўлса, бундай қолип синтактик эмас, Чунончи, [O-O =қўшма от], Бу қолип сўз ясаш қолипи, композиция, сўзларни ўзаро қўшиш усули билан сўз ясаш усулидариан биридир, Мана бу қолип [С.Ф⁰-равиш ҳодди феъл] (аслий сифат истаган тур, мазмун шаклдаги феъл) ёки (И^{Т.К}Ф⁰-воситасиз тўлдирувчиши ўтимли феъл) синтактик табиатга эга, зероки мазмуни синтактикдир.

*-Қиёсланг: Афанди латифаларида (Ё тавба, қозон туғишини энди эшитдим) ёки (қизикмисиз, қозоннинг туғишига ишондингиз-у, ўлишига ишонмайсизми? Туққан ўлади-да!)

е [ЛСК]лар бизнинг онгимизда, лисонимизда турган бевот бойликдир. Уларнинг микдори ўта чегараланган. Чунончи, гип қурилиш қолипларининг асосий қурилишлари 10-15 тага бормайди, сўз бирикмаларининг эса аниқланган қолиплари хали 40 га боргани йўқ. Мана шу 50-60 [ЛСК] воситасида нуткимизда миллиард-миллиард муайян [СБ]лари-ю гаплар қурилган, қурилмоқда, қурилади. Буларнинг барчаси мана шу қолипларнинг тажаллисидир. Бир қолип ёрдамида нечта гишт қуйиш мумкин? Қолип емиришпунча! [ЛСК]лар эса ҳеч қачон жамият, тил бор экан емирилмайди. Улар ўсиб, ихчамлашиб, ривожланиб боради. Бундан ташқари, [ЛСК]ларда яна бир универсаллик, амалиёт, ҳаракат, тадбиқ доирасини кенгайтирувчи хусусият бор бўлиб, бу хусусият СБ ва лексеманинг лисоний аташ, номлаш сатҳида турган бир хил мавқеи билан боғлиқдир. Ҳозир биз бобимизнинг охириги масаласи устида тўхталамиз.

11-§ [ЛСК] ЛАРДА СБ ВА ЛЕКСЕМА МУНОСАБАТЛАРИ

8-§ да гап қолипи ҳақида гапирар эканмиз, [А] рамздан, яъни атов бирлиги тушунчасидан фойдаландик. [А] лексема [Л]ми ёки СБми эканлигининг аҳамияти йўқми? Худди шундай [ЛСК] таркибида берилган ҳар бир рамз лексема билан ҳам, сўз бирикмаси билан ҳам тўлдирилиши мумкин. Фақат сўз бирикмасининг ҳоким сўзи [ЛСК]даги рамз талабларига жавоб берса, бас! Бу ҳоким ўзи билан ўнта бирикмани бошлаб келадими, ёки яқка ўзи бу қолипга қирадими, [ЛСК] учун бефарқдир. Ҳоким эргаштириб келган барча аъзолар ҳоким сўз тобеланаётган ёки ҳокимлик мавқеида турадиган янги [ЛСК]дан ташқарида қолади. Чунончи, (катта акам) сўз бирикмаси ва (чиройли китоб) сўз бирикмаси билан [И^{к.к.}И^{с.к.}=...] [ЛСК] асосида боғлашимиз керак. Янги қурилишли [ЛСК] ҳосил қилиш керакми? Мутлақо. (акамнинг китоби). Фақат ҳар иккала аъзонинг ҳам тобелари орқаларидан эргаштириб келган, бирикларни бор, бироқ улар қолип учун аҳамиятсиз. [И^{к.к.}И^{с.к.}к...] қолип ўз талабларига жавоб берадиганларини бағрига олади, бошқасига тегмайди. Шунинг учун (катта акам) ва (чиройли китоб) СБларининг мазкур қолип билан бирикишини икки хил кўрсатиш мумкин.

1. (акамнинг китоби)

↓	↓
катта	чиройли

2. (катта акам)нинг (чиройли китоб)и

Биринчи усулда кўрсатиш, бизнингча, ноқулай бўлса-да, тўғри ва аниқдир.

Ахир (катта акам) ҳам, (чиройли китоб) ҳам ўзига хос [ЛСК]ларнинг ҳосилласику! Улар бу қолип ичига кирмайдими? Йўқ. (катта акам) ва (чиройли китоб) [СБ]лар [С-О=сифат аниқловчили А]қолипи асосида ҳосил қилинади ва юқоридаги[СБ]ларидан [И^{к.к.}И^{с.к.}к...] қолипи керакли ҳокимларни олади ва мазкур сўз бирикмаларидаги ҳар бир ҳокимнинг

тобесини қавсдан чиқаради. Бундан "бир ҳоким янги [ЛСК]га нечта тобени эргаштириб кепа олади деган савол" чиқиши мумкин. Бунга жавоб бериш мумкин; бу чекланмаган. Нутқий имконият ва шароит қанча кўтара олса, шунча. Илмий адабиётда битта сўздан иборат бўлган феъл кесимнинг [АКк] га мутлақо алоқадор бўлмаган 50-60 та тобени олиб кириш ҳолатлари жуда кўп.

Бу ерда яна бир савол туғилади: "Сўз бирикмасидаги тобе сўз асосида шу сўз бирикмаси бошқа бир [ЛСК]га қира оладими?" СБдаги тобе сўз бошқа бир [ЛСК] учун ҳоким бўлиши мумкин, лекин тобе сўз асосида СБ янги бир [ЛСК]га қира олмайди. Чунончи: (Кеча Париждан келган акамнинг менга берган чиройли китоби) қуйидагича сўз бирикмаларига ажралади (акамнинг китоби) (катта акам), (келган акам) (Париждан келган), (кеча келган) (чиройли китоб), (берган китоб) (кеча берган). Лекин юқорида келтирилган 8 сўзли СБ ҳоким бўлаги асосида бемалол яна [И^{кк}И^{кк}=...] қолипга қира олади:

(Кеча Париждан келган катта акамнинг менга берган чиройли китобининг муқоваси). ...Энди сиз тилнинг қолиплари ва қонуниятларига ишонч ҳосил қилаётган бўлсангиз керак.

Кўринадикки, аташ вазифаси бўйича [СБ=Л] ихчам формуласи замирида қанча имкониятлар ётишини тасаввур қилиш қийин.

Мана энди [ЛСК]ларни онгли равишда ўрганишнинг яна бир аҳамияти ҳақида гапира оламиз. 9-§ (банд)да бисотли ва бисотсиз дурадгорни мисол тарикасида кўриб ўтган эдик. Ўз тили ички қонуниятларини билмаган сўзловчилар бамисоли бисотсиз уста. У борини чиқаради ва чор-ночор эҳтиёжини қондиради. Ўз она тили қонуниятларини чуқур билган сўзловчи эса бисотли устадир. У ўз бисотини оширади ҳам, эҳтиёжини қондиради ҳам.

СЎЗ ВА МОРФОЛОГИК ШАКЛНИНГ СИНТАКТИК ҚОБИЛИЯТИ.
ВАЛЕНТЛИК

Бу бобда тил тизимининг асосий бирликларидан бўлмиш лексема ва морфеманинг, жумладан, нутқда сўзнинг турли морфологик шаклларини эшига хизмат қилувчи қўшимчаларнинг, ўзида яширинган кенгайиш, тини бошқа сўз ва қўшимчалар билан бирика олиш қобилиятлари ва имкониятлари масаласи билан танишамиз. Бу қобилият ва имконият с и н - г а к с и е да намоён бўлади, лекин лексеманинг унга хос бўлган ва нутқда воқеланувчи унда яширин имконият сифатида мавжуд бўлган лугувий морфеманинг маъносида синтактик қобилиятни кўриш лозимлиги тасаввур ва диалектикада нарсаса (Урганиш манбаига) з о т и й (субстанциал) ёндашиш билан боғлиқдир. Зотий ёндашиш замонавий грамматик таълимотларда м е т о д о л о г и к аҳамиятга эга бўлганлиги ва бундай ёндашиш табиати ўзбек тилшунослари орасида эндигина оммалашганлиги сабабли, дастлаб бир-икки оғиз сўз зотий ёндашув моҳияти хусусида бориши зарурдир.

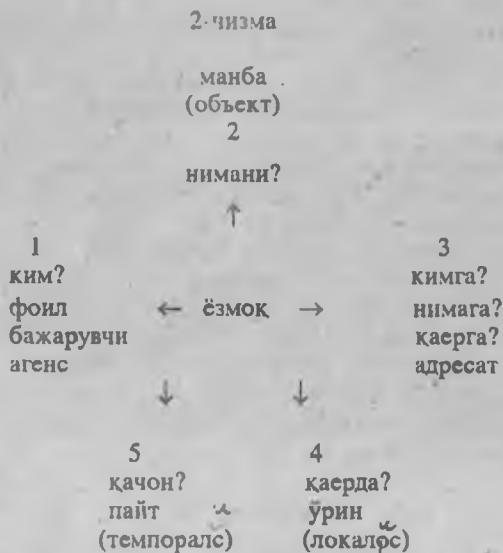
1-§. ЗОТИЙ (СУБСТАНЦИАЛ) ЁНДАШУВ ХУСУСИДА

Ибн Рушд асарлари тил жамият орқали нарсаса зотий ёндашувни ди-алектик фалсафанинг муҳим омилларидан бири сифатида қабул қилган. Европа файласуфлари, жумладан, Ф.Хегель ва К.Маркс зотий (субстанциал) ёндашув моҳиятини оҳанграбо (магнит) воситасида тушунтирган эдилар. Мисол жуда ойдин ва тушунарли бўлиб, биз ҳам шу йўлдан борамиз.

Оҳанграбо парчаси кўриниши, вазни ва бошқа таъқи зоҳирий белги-хусусиятлари билан темир парчасидан фарқ қилмайди; лекин темир парчасига миҳни яқинлаштирсак, ҳеч нима содир бўлмайди. Оҳанграбо парчасига шундай миҳни яқинлаштирсак, оҳанграбо "жонланади", миҳни тортиб ўзига ёпиштириб олади. Бундан ҳулоса шунки, оҳанграбо темирни ўзига тортиш қобилиятига эгадир. Шу қобилият оҳанграбо парчасида қаердан пайдо бўлди? Мана шу саволга зотий ёндашувда бир хил жавоб, дистрибутив (қўшничилик муносабатлари) ёндашувда иккинчи хил жавоб берилади. Биз зотий ёндашув йўналиши жавоби билан танишамиз: бу қобилият оҳанграбо парчасининг ўзида, ички имконият ва қобилият сифатида яширинган; ёнида темир борми, йўқми бу қобилият унда бор. Оҳанграбо яқинида темир, чуян, пўлатга ўхшаган металл моддаларидан буюмлар бўлса, у ўз қобилиятини намоён қилади. Оҳанграбо яқинида қоғоз, пахта, тахта, мис каби моддалардан ясалган буюмлар бўлса, у ўз қобилиятини намоён эта олмайди ва яширин имконият сифатида ўзида сақлайверади.

лияти каби икки кўринишда сўзнинг маъновий қурилиши учун мужас-самланган бўлади. Сўз лисоний валентлигининг бу икки томонини бир-биридан ажратиш жуда қийин. Лекин шундай бўлса ҳам, уларни алоҳида-алоҳида кўриб ўтишга ҳаракат қиламиз. Дастлаб, сўзнинг маъновий-лисоний валентлиги хусусида. Мисол тариқасида [ёзмок], [келмок], [кукармок], [темир], [сув] каби бир неча сўзларнинг маъновий валентлигини кўриб ўтаемиз.

[Ёзмок] ўз маъносини тула очиб бериш учун энг аввало кўришнинг сўроқларга жавоб берадиган сўзлар билан кенгайтирилиши (нутқда бирикиб келиши) талаб этади.

[Ёзмок] феълнинг маъносидан келиб чиқадиган бу сўроқ ва бу сўроқлар остида яширинган тушунчалар актантлар (иштирокчилар) деб айтилади ва ҳар бир актант (иштирокчи) ўзига хос аъза билан номланади. Биз бу иштирокчиларнинг атамаларини 2-чизмада ҳам байналминал ҳам ўзбекча кўринишларда бердик. Чунки ўзбек тилшунослиги бўйича тилқикотларда улар ҳозирча дублетлар сифатида қўлланилмоқда.

Фоил иштирокчиси бу феълда беҳад кенг бўлиб, деярли ҳеч қандай чегарани билмайди. Шунинг учун бу иштирокчи (ёзмок) феълда маъновий жиҳатдан чегараланмаган. Лекин (қуш ёзди) десак, ~~ё~~ қуш ёки ёзди сўзи номсёрий қуршовда бўлади ва лисоний тўғри маъно воқеаланиши мумкин эмас, зероки (ёзмок) лексемасининг фоил иштирокчисининг мезърий чегараси ким? сўроғига жавоб бўладиган сўзлар билан белгиланади, (қуш) сўзи эса нима? сўроғига жавоб бўлади. (ёзмок) лексемасида биз

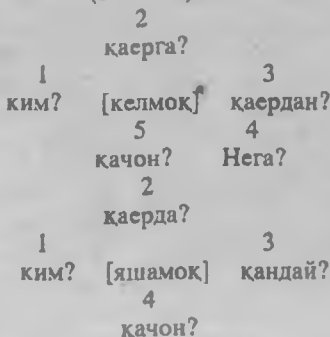
ута кенг камровли фоил иштирокчисини кўрдик. (қилмоқ) феълининг фоил иштирокчиси ундан кенг. У нафақат ким? балки нима? сўронга ҳам жавоб бўладиган сўз бўлиши мумкин. (одам), (ёзувчи), (сув), (машина) ва х. (қелди). Лекин (қелмоқ) феълининг бош семемаси билан бирикувчанлигида бошқа хил чегараланиш бор: бу чегараланиш шундан иборатки, "фоил" иштирокчиси ҳаракат қилиш, бир нуктадан иккинчи нуктага кўчиш имкониятига эга бўлиши керак. Ақс ҳолда бу феъл бошқа семемасини (бошланмоқ, яқинлашмоқ) воқелантиради (чунончи, Баҳор қелди. Тавтил қелди). Агар "фоил" иштирокчиси бирор восита (шахс, почта, транспорт) орқали кўчириш хусусиятига эга бўлса, бундай "фоил" иштирокчиси билан бириккан (қелмоқ) феъли (етишмоқ) семемасини воқелантиради (хат, хабар, тахта қелди).

Кенг "фоил" иштирокчили феъллар билан бирга ута тор "фоил" иштирокчили феъллар ҳам бор. Масалан, (хантрамоқ), (возулламоқ), (кишнамоқ) каби феълининг "фоил" иштирокчиси ута чегараланган (эшак), (ит), (бўрибосар), (лайча), (ит гипонимик уяси); (от), (той), (бедов), (саман), (от уяси). Биринчи феъл "фоили" 2-3та, иккинчиси 20-30 та, учинчиси синики тахминан 100 сўз билан чегараланади. Агар бу феъллар бошқа маъновий гуруҳга мансуб бўлган сўзлар билан бирикса, меъёрий валентлик бузилади; кўчма, образли маънолар, номеъёрий қўлланиш содир бўлади: (ашулачи роса хангради).

Актант сузлари ва бирикувчи феъл узаро меъёрий бириқиши учун ҳоким ва тобе мавқеида қелган сузлар узаро: 1) ўхшаш семаларга (маъновий таркибга) эга бўлиши керак (чунончи, Аҳмаджон қелди. Аҳмаджон шахс, бир нуктадан иккинчи нуктага ҳаракат қила олади: "қелмоқ" феълида ҳам, жумладан, шу сема бор). 2) зид семаларга эга бўлмастлиги керак. Ақс ҳолда, бириқиш номеъёрий; ашулачи хангради. Ашулачида "шахс" семаси, "хангради"да "эшак" семаси бор. Улар зид. Бу ўт истаган жойда кукаради (меъёрий қуршов). Солиҳ шилқим, эсладингизми, кукаради (номеъёрий). Бу бир неча феълларнинг фақат "фоил" иштирокчисидати чегараланиш ута юзакли қўриб ўтдик. Худди шундай хусусиятлик чегара ва имкониятлар қелганини ҳар бир феъл лексеманинг манба, адресат, ўрин, пайт иштирокчиларида ҳам бўлиб, ҳар бир лексема (жуда кўп ҳолларда лексемалар, маъновий туркум) учун ўзига хошдир. Ўзбек тилшунослигининг ҳозиргача тадқиқ қилинмаган ва келажакда атрофлича урганчилиги зарур бўлган муҳим муаммолардан бири ЛМГларнинг айрим луғавий валентлигини ишлаб чиқиш, шу асосда сўзларнинг узаро бирикувчанлик дугатларини тузиш, шу асосда ҳар бир лексема таркибиде мужассамланган системалар, ҳар бир системанинг қандай сузлар билан бирикувчанлиги каби масалаларни гуруҳма-гуруҳ, босқичма-босқич ишлаб чиқишидир. Маъновий валентлик билан алоқадор равишда [ЛСК]лар ҳақида баён этилган фикрларга бироз аниқлик киритамиз. Биз [И¹ И²к=...] қолипдаги қандай сузлар ўрин алмашиши ҳақида гапирганда, биринчи [И] ва иккинчи [И]лар мантиқан, маъноларга кўра

Узаро бирикадимиз, йўқми бу семантик ва маъновий бирикувчанликка боғлиқ деганда худди шу ҳодисани назарда тутган эдик. Сўзларнинг бирикувчанлик лугатлари ҳар бир гуруҳ сўзларнинг ҳоким мавқеида қандай маъновий турдаги тобеларга эга бўла олиши, аксинча, тобе ҳолатда қандай маъновий туркум сўзларга тобелана олиши каби масалаларни акс эттириши лозим. Айтиб ўтиш лозимки, инглиз, немис, француз ва рус тили бўйича бундай лугат намуналари анчагина. Шунинг учун феъл лексемаларининг "фоил" иштирокчиси маъновий бирикувчанлиги, чегара ва имкониятлар ҳақида тасаввур ҳосил қилгач, қолган актантлар, улардаги чегараланишлар ҳақида билим ва тажрибалар ҳосил қилишни китобхонларимизнинг ўзларига ҳавола қиламиз ва яна 34-бетдаги чизмага қайтамиз. Бу чизмадаги [ёзмок] феъли актантларини [келмок] ва [яшамок] феъли актантлари билан қиёслаймиз.

(3-чизма)

Бу чизмалардан кўриниб турибдики, нафақат ҳар бир феълнинг лисоний маъновий валентлиги ва қандай маъновий туркум сўзлари билан бирика олиши, балки ҳар бир феъл ҳузурида бўла оладиган актантларнинг сифати ҳам турли-туман. Барча феъллар ҳузурида ким? актанти 1-уринда турибди. Шу барчалари учун умумий ҳолос, 2-5 актантлар ҳар бир феъл учун ўзига ҳосдир. Бу масалалар ҳам ҳали фанимизда ўрганилмаган ва ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

Биз 2-3 чизмаларда [ёзмок], [келмок], [турмок] феълларининг фақат бир қисм актантларинигина келтирдик. Бу чизмада келтирилган актантлар шундай актантларки, феълнинг маъносини тўлиқ очиб бериши учун улар тартиб рақамлар кўрсатиб турган даражада муҳим. Шунинг учун сўзлар, хусусан, феълларнинг бирикувчанлигини кўрсатганда 1 актантли, 2 актантли, 3 актантли, 4 актантли деб тасниф этиш одат тусига кирган. Шунинг учун бундай актантлар зарурий (облигатор) актантлар деб аталади. Зарурий актантлардан ташқари деярли ҳар бир феъл кўшимча актантларга ҳам эгадир. Нима сабабдан? Қайси мақсадда? Қандай? Нима билан? каби қатор актантлар шундайлардандир. Улардан айримлари

баъзи феъллар ҳузурда зарурий даражага кутарилиши мумкин. Чунончи [ўлмоқ] феъли ким? қачон? Нима сабабдан?, [туғалмоқ] феъли ким? қачон? қасрда? кимдан? ва ҳ. Биз ҳозир феъл лексемаларнинг актантлари ҳақида гапирдик. Лекин лисоний-маъновий валентлик феъл туркуми сузлари билан чекланмайди. От, сифат, равиш каби суз туркумлари ҳам маъновий бирикувчанликка эга. Бу суз туркумига оид сузлардан айирмаларида бундай валентлик зарурий даражага кутарилади. [қар: 16]. Чунончи: (кимдан? нимадан?) катта (нима билан?) бой, (нима билан) тула, (нимага? кимга?) қул.

От, сифат, сон, равиш туркумига мансуб сузларнинг қандай маъновий туркум сузлари билан бирика олишида ҳам ҳоким ва тобе суз семантика таркибидаги умумийлик ва зид бўлмаслик қобилияти сақланади. Чунончи, (ширин қовун) [ширин] белгиси [қовун] семасини рад этмайди, шунингдек, [қовун] ҳам ширинлик белгисини рад этмайди. Шунинг учун (ширин қовун), (пўлат қошиқ) меъёрлий бирикмадир. Лекин (ширин мурч), (пўлат ирода), меъёрлий бириқиш эмас. Лекин бу феъллар синтактик эмас, балки маъновий валентлик билан боғлиқдир. Маълум бир контекстда (ширин мурч) бирикмасини ишлатишда ҳеч қандай монелик йўқ. Чунки [ЛСК] [С, И⁰к...] бунга тула йўл қўяди. Яна бир мисол [хотинининг эри] бирикмаси кулгили, ёки ғалати туюлиши мумкин. Лекин (хотинининг олдинги эри) суз бирикмасида ҳеч қандай ғайри оддийлик йўқ.

Шундай қилиб, лисоний маъновий валентлик муаммоси билан танишгач, айта оламизки, [ЛСК]ларда қандай сузларнинг ўзаро бирика олиши ва қандай сузларнинг бир-бири билан бирика олмаслиги синтактик қурилиш билан эмас, балки сузларнинг маъновий валентлиги, ўзаро бирикувчанлик имкониятлари билан белгиланади ва ЛСК д а а к с и н и топмайди, чунки [ЛСК] маънога эмас, балки синтактик қурилиш сатҳига алоқадордир.

Лисоний маъновий валентлик бўлимини яқунлар эканмиз, яна бир қарра 34-36 бетлардаги чизмаларга ва матнга қайтамиз. Биз ким? нима? ва ҳ. суроқларга жавоб бўлиб келадиган сузларни (кенгайтирувчиларни) а к т а н т л а р (ёки иштирокчилар) деб алоҳида бир атама билан номладик. Ахир, бу янги атама ўрнида "эга", "тўлдирувчи", "аниқловчи", "ҳол", деб атасак бўлмайми? Йўқ, бўлмайди. Зероки актант мантиқий, маъновий бирлик. Масалан [ёзмоқ]нинг фойл актанти эга бўлиб келиши ҳам [Раҳматхон ёзди], тўлдирувчи бўлиб келиши ҳам [ранс Раҳматхонга вилоят қўмитаси учун шикоят хати ёздирди], ўзбек тилшунослиги ҳақи аниқламаган бўлар бўлиб ҳам [Раҳматхон ёзган хат тегиниш китобига етди] кела олади. Шу боис бу актант атамасидан воз веча олмаймиз. Шаклий актант ўрнида "иштирокчи" ёки "кенгайтирувчи", суз кенгайтирувчиси атамасидан фойдаланиш янада яхшироқдир. Кейинги пайтда худди шу атама оммалашмоқда [27]. Биз ҳам суз кенгайтирувчиси ва актант атамаларини деярли баробар қўллаймиз. Энди лисоний валентликнинг иккинчи қирраси - синтактик валентлик устида тўхталамиз.

нолари" ёки куринишлари ҳам чексиз бўлади. Бу нарса шунга олиб келадики, синтактик ҳодиса моҳиятда батамом йўқотилади. Бунинг асосий сабаби, юқорида айтганимиздек, турли сатҳ-турли даража лисоний умумийликларни қоригштириш ва асосан қуйи сатҳ хусусиятларини юқори сатҳга нисбат беришдир. Бу эса юқори сатҳ бирлиги моҳиятини қуйи сатҳ бирликлари хусусиятларининг тўсиб қўйишига олиб келади. Шунинг учун тадқиқотчи ҳар бир лисоний сатҳ ва умумлашма учун қандай ҳодисалар аҳамиятли ва шу сатҳ бирлиги моҳиятини (яъни мазмуни, маъноси, вазифаси бўла олишини) и д р о к эта олиши керак. Идрокка эса ф а х м - юзаки билим (кузатиш, сезиш орқали ҳосил қилинадиган билим) ҳамиша тўскинлик қилиб келади. Фаҳм сароб каби тадқиқотчинини алдайди. Бунинг исломий тасаввуф назариячилари IX асрдан бери узлуксиз таъкидлайдилар. Жумладан, Фариддин Аттор, Жалолдин Румий ва Алишер Навоийнинг кўрлар тавсифида фил масали ўзбек тилшунослари ишларида тез-тез эслатилади. Бу масалнинг моҳиятини эса юзадаги нарсалар тўғрисидаги юзаки билимлар бу нарсалар орқасида ва замирида турган, шу нарса учун моҳият, умумийлик ва сабаб мавқеини эгаллайдиган идрокий билимларни илғаб олишга тўсиқ бўлиши гоёси ташкил этади. Бунинг Мир Алишер "Лисонут-тайр" муқаддимасида бир мисрада жуда лўнда қилиб ифодалайди:

Қосир этди фаҳмдин идрокни.

(Фаҳм сабабини идрокни қусурли, нуқсонли қилди).

Шунинг учун с и н т а к с и с билан шуғулланувчи тадқиқотчи, энг аввало, синтактик шакл ва синтактик маъно ҳамда бу икки ҳодисанинг мажмуи бўлган синтактик лисоний бирлик нимадан иборат эканлигини и д р о к этиши зарур. Акс ҳолда қуйи сатҳ бирликлари ҳақидаги фаҳмий билимлар бу сатҳдан юқорироқ турган босқичларнинг бирликлари моҳиятини очишга тўсиқ бўлади. Шу сабабли биз бу қўлланма-мизни "Лисоний синтактик қолиплар ва уларнинг тажаллилари" деб атадик. Шу билан биз синтактик таҳлилда асосий бирлик [ЛСК] эканлигини, синтаксис тилимиздаги [ЛСК]ларни ажратиши, бу қолиплараро синтактик, парадигматик, иерархик муносабатларни ўрганиши лозимлигини алоҳида уқтирмақчи бўлдик.

Олдинги бўлимларда [ЛСК]ларни очиш усули, [ЛСК]нинг шаклий ва маъновий томонлари ҳақида илк маълумотлар берилади. Навбатдаги бўлим шаклий ва маъновий томонларнинг номуаносиб (асимметрик) боғланишдан иборат бўлган [ЛСК]лар, уларнинг асосий турлари ва кўринишларига бағишланади.

* Фалсафада идрокий (назарий теорик) ва фаҳмий (эмпирик, ҳиссий) билимлар орасидаги зиддият жуда чуқур ўрганилган. Бу хусусда адабиётлар: [18,31,12,48,30].

6-§ [ЛСК] ЛАР ВА УЛАРНИНГ ИККИ АСОСИЙ ТУРИ

Синтаксиснинг тадқиқ манбаи сўз бирикмалари ва гап эканлиги тилшуносликда бир неча асрдан бери тан олинади. Систем синтаксис ҳам шу асосий ғояга таянади. Лекин систем синтаксисда лисон-нутқ бўлиниши изчиллик билан олиб борилганлиги сабабли моддий шаклда воқеланган СБ ва гаплар нутқ сатҳи бириклари саналади. Систем синтаксис лисон сатҳида фақат СБлари ва гапларнинг қурилиш чизмалари, колипларинигина қолдиради.

Нутқда воқеланиш имкониятига эга бўлган сўз бирикмалари ва гапларнинг қурилиш колиплари систем синтаксиснинг тадқиқ манбаидир. Сўз бирикмалари ва гаплар нутқ фаолиятининг, тилнинг турли сатҳ бирикларидир. Шунинг учун ЛСКларнинг икки асосий тури СБ [ЛСК] ва гап [ЛСК]лари ҳақида гапириш мумкин. Уларнинг ҳар бири ҳақида тўхталамиз.

7-§ СБ [ЛСК] ЛАРИ ХУСУСИДА

СБ лари моҳиятан аташ номлаш (номинация) сатҳ бирикларидир [49,50]. Бошқача қилиб айтганда, СБ лисоний киймат жиҳатидан сўзга (лексемага) тенгдир. Буни исботлашга ҳеч қандай ҳожат йўқ. Ўзбек тилидаги [айғир] сўзи билан нотаниш бўлган киши [айғир] лексемаси ўрнида бемалол [эркак от] сўз бирикмасини ишлатаверади. Бу лексема ва сўз бирикмаси атов кийматига қўра тенг кийматлидир. Худди шунингдек, [тоға] лексемаси билан [онанинг иниси-акаси/укаси], [амаки] лексемаси ўрнида [отанинг акаси/укаси] сўз бирикмаларини қўллаш мумкин. Тилимизда сўз бирикмаларининг лексемага аташ вазифаси жиҳатидан тенг кийматлиликка юзлаб мисол келтириш мумкин. Лексема билан СБ орасидаги асосий фарқ аташ/номлаш вазифасида эмас, балки шу вазифани қайси йўл билан, қайси усул ва қайси шакл билан ифода этишдадир. Лексик сатҳда бу вазифа туб, ясама, содда, қўшма сўз билан тўппа-тўғри бажарилса, [СБ]да аташ/номлаш вазифаси сўзларни ўзаро эркин синтактик алоқаларга киритиш йўли билан амалга оширилади. Эркин синтактик алоқа деганда эса сўзларнинг муваққат, фақат нутқ эҳтиёжи ва зарурий аташ вазифасини бажариш учун тобе-ҳоким муносабатларига киришиши тушунилади. [айғир] лексемаси отнинг маълум бир турини ўзининг ички дугавий маъноси билан тўппа-тўғри атаб келса (эркак от) сўз бирикмаси аини шу маънони дугавий маъносида "жинс" семаси етакчилик қилган [эркак] лексемасини жинс семаси кучсиз (нейтрал) бўлган [от] сўзига тобелантириб бир эркин [эркак от] СБга бириктириш оркали ифодалайди. Нуткий зарурат қондирилгач, (эркак от) СБнинг таркибий қисмлари бўлиши [от] лексемаси ўз хонасига ("улов" ЛМГ тизимида) [эркак] лексемаси ҳам ўз

Сўзнинг лисоний валентлиги билан юзаки бўлса ҳам танишиб чиқ-кач, грамматик шакл (морфологик шакл) валентлиги билан танишиб ўтамиз. Бу ерда шуни айтиб ўтиш керакки, агар сўзнинг лисоний валентлигига бағишлаб ўзбек тилшунослигида юздан ортиқ, жаҳон фанида эса минглаб асарлар ёзилган бўлса, грамматик шакл валентлиги жаҳон тилшунослигида тамоман янги ва эндигина ўрганилмокда. Ўзбек фанида ҳам бу муаммога бағишланган тўрт-бешта тадқиқот мавжуд, холос. Бу қўлланмани ёзишдан мақсад ҳам, унга "асослар" деб ном берилишининг сабаби ҳам шу. Бу ерда кўтарилган масалалар янги ўзбек синтактик таълимотини яратишда асос вазифасини ўташи, ёш тадқиқотчиларга йўлланма бериши лозим.

5-§. ГРАММАТИК ШАКЛ ВАЛЕНТЛИГИ

Бу тушунчанинг пайдо бўлиши, ривожланиши, аста-секин оммаланиб бориши морфологик шаклга (жумладан, отларда кўплик ва бирлик сон, шахсий баҳо шакллари, сифат даражалари, феъл нисбатлари ва турли равишдошлар, сифатдошлар, ҳаракат номлари, эгалик, келишик, майл, замон, шахс-сон шакллари) зотий (субстанциал) ёндашув билан узвий боғлиқдир. Бу ёндашувда грамматик шакл моҳияти, айтиб ўтганимиздек, "мажмуи асмо ва сифот" (сифатлар, белги-хусусиятлар, вазифалар йиғиндиси) сифатида тушунилади. Грамматик шакллarning эса маълум бир маъно ифодалаш билан бирга бир шакл ўзига хос синтактик вазифани ҳам бажариши қадимдан тилшуносларга маълум. Фақат тилшуносликда бу томонлар грамматик шаклларда бир-биридан узиб тадқиқ қилинар, бир хил шакллар (чунончи, сон, даража, нисбат, баъзан эгалик категориялари) соф маъновий, баъзи категориялар (чунончи, келишик, майл, замон, шахс-сон) соф, синтактик деб тасниф этилар эди. Грамматик категорияларнинг А.А.Шахматов, А.М.Пешковскийлардан бошланган "синтактик" ва "носинтактик" категорияларга ажратилиши айнан шу масала билан боғлиқдир. Грамматик шаклларга зотий ёндашиш бу масалаларда маъновий (семантик) ва синтактик (вазифавий) томонларнинг диалектик бирликда бўлиши, бир томон бўрттирилганда, иккинчи томон заифлашишини тўғри аниқлай олиш ва уни тушунтиришга имкон берди. Натижада, носинтактик соф маъновий деб тавсифланган сон, даража, нисбат, эгалик шаклларида маълум маънолар билан бир қаторда ўзига хос синтактик имкониятлар ва, аксинча, соф синтактик деб тавсифланган келишик, майл, замон, шахс/сон шаклларида маълум маънолар яширинганлиги аниқланди [қар:35]. Бу эса грамматик шаклнинг маъновий қобилияти ва синтактик имконияти, яъни грамматик шакл валентлиги масаласини ўртага қўйди. [6,27]. Олдий бир мисол билан бунини тушунтирамиз: [шоирман]. Шу сўз-шакли-ман шахс сон қўшимчаси билан бирикмасдан олдин, яъни [шоир] лексемаси сифатида [мен] олмоши билан бирикиш эҳтиёжига эга эмас эди. [қар:35]. Шахс/сон маъ-

носини ифодаловчи (-ман) қўшимчасини қабул қилгач, шундай эҳтиёж туғиши. Бу эҳтиёж қаердан пайдо бўлди? [ман] қўшимчаси [шоир] лексемаси билан бириккач, шундай зарурат юзага келади. Демак, бу зарурат (-ман) қўшимчасида мусассамлашган; бу биринчи шахс/бирлик сон шахс/сон қўшимчасининг синтактик эҳтиёжи, кенгайиш талаби, яъни валентлигидир. Яна бир мисол (китобим) сўз шакли ва [китоб] лексемасини олиб кўрайлик. [китоб] лексемасида (менинг) сўз шакли билан зарурий боғланишга на маъновий, на синтактик эҳтиёж (яъни валентлик) бор. Лекин (китобим) сўз шаклида шундай эҳтиёж бор. Демак, бу зарурат (-им) эғалик қўшимчасига алоқалордир. Бундан хулоса қилиш мумкинки. [-им] I шахс, бирлик сон олмоши билан боғланиш зарурий валентлигига эгадир. Шундай хусусиятни нафақат шахс/сон ёки эғалик, балки бошқа турдаги қўшимчаларда ҳам кўриш мумкин. Икки гапнинг мазмунини қисълайлик: (Бу олмадан қизилини беринг), (Бу олмадан қизилроғини беринг) I-гапимиз умуман нотўғри бўлмаса-да, уни тўғри ҳам деб бўлмайди. [Олмадан қизил] сўз бирикмаси ўзбек нутқи учун ўта хусусий шароитларда қўлланилади. Лекин (олмадан қизилроқ) сўз бирикмасининг қўлланиш чегаралари деярли чекланмаган. Демак, /И^{чи}/ шакли билан эркин бирикиш қобилиятини ранг, тус сифатларига [-роқ] морфемаси беради.

Грамматик шакллари ўзлари қўшилиб келган лексеманинг лисоний (маъновий ва синтактик) валентлигини ё кенгайтиради, ёки чеклайди. Чунончи, эғалик қўшимчалари ўзи қўшилиб келган исм туркумига мансуб сўзларга қаратқич келишиги шаклида турган бошқа исм билан қаралмиш-қаратувчи алоқаларига киришиш имкониятларини беради, яъни ўзи қўшилиб келган сўзнинг синтактик имкониятларини кенгайтиради, сўз-шакл маъновий ва синтактик валентлиги шу сўз-шакл учун асос бўлган лексема лисоний валентлигидан кенг. Худди шундай ҳодисани орттирма нисбат морфемаси билан ўтимсиз феъл лексема бирикишида кўриш мумкин.

[Машина юрди. Бола ухлади]. (ухла), (юр-) феъллари воситасиз тўлдирувчи билан бирика олмайди. Лекин (Ҳайдовчи машинани юргизди. Она болани ухлатди) меъърий бирикмалардир: воситасиз тўлдирувчи билан бирика олиш валентлик қобилиятини [юр-], [ухла-] лексемаларига орттирма нисбат морфемаси берди, бошқача қилиб айтганда, бу феълларга у ўз валентлигини олиб келди. Айрим грамматик шакллари ўзи қўшилиб келган лексеманинг лисоний валентлигини торайтиради. Чунончи, мажҳул ва ўзлик нисбат шакллари ўтимли феълни ўтимсизлаштиради, унинг воситасиз тўлдирувчи билан бирикиш имкониятини чеклайди. Грамматик шакл (морфема) валентлигида ҳам лисоний ва нутқий валентликни, уларнинг ҳар бирида маъновий ва синтактик кўринишларни фарқлаш зарур.

Морфеманинг лисоний маъновий валентлиги деганда ҳар бир морфемада мужассамлашган маъновий, информатив томон на-

ларда гутилади. Чунончи, (-им) қўшимчасида: 1) шахс; 2) бирлик сон маънолари худди шундай маъновий томонлардир. [-лар] морфемасида "микдоран ноаниқ кўпликни ифодалаш ҳам бу морфеманинг маъновий томони, маъновий валентлигини ташкил этади. Жўналиш келишиги шакли валентлигида маъновий томон "бирон нарса йўналганлик" маъносидадир. Биз бу ерда ҳар бир шакл ва морфеманинг маъновий томонларини келтириб ўтирмаймиз, чунки улар шу бўлим охирида Б.Менглиев ишидан олиниб илова қилинган жадвалда акс эттирилган. Агар морфема валентлигининг маъновий томони бу шаклда мужассамлашган маълум бир маъно, хабар, маълумотда бўлса, бу валентликнинг синтактик томони нимадан иборат?

Яна (-им) қўшимчасига мурожаат қиламиз. Бу қўшимча биринчи шахс, бирлик сон маъноларидан ташқари ўзи бирикиб келган сўзнинг ҳоким сифатида бошқа бир сўзни ўзига тобелантира олишини курсатиб келмоқда. (-им) қўшимчасининг маъновий валентлиги асосида бундай сўз фақат (меннинг) сўз шакли бўлиши мумкин. (-си) эгалик қўшимчасида эса истаган исм бу ўринда кела олади. Каримнинг китоби, рўзнома саҳифаси, "Тошкент окшоми". Шунинг учун эгалик қўшимчаларининг синтактик валентлиги "ўзга сўз шаклини ўзи қўшилиб келаётган сўзга тобелантириш" сифатида кўрсатилиши мумкин. Келишик қўшимчалари, аксинча, "ўзи қўшилиб келаётган сўзнинг бошқа бир сўзга тобе мавқеида бўлиши" ни ифодалаб келади. Шунинг учун ўзбек тилидаги грамматик шакллар тавсифида қуйидаги омилларга таянилади: Маъновий валентлик томони ёрқин бўлиб, синтактик валентлик томони яширин бўлган шакллар (сон, даража, бўлишли-бўлишсизлик, сифатдошлар, ҳаракат номлари).

Синтактик валентлиги ёрқин бўлиб, маъновий томони яширин бўлган шакллар (келишик, эгалик, нисбат, равишдош, кесимлик шакллари).

Иккинчи гуруҳ шакллари ўз навбатида:

- а) "Ҳокимлик"ни билдирувчи шакллар (эгалик, кесимлик).
- б) Тобеликни ифодаловчи шакллар (келишик, равишдошлар).

Грамматик шаклларнинг маъноси ва синтактик қобилиятлари Б.Менглиевнинг тадқиқотидан [27] олинган қуйидаги жадвалда умумлаштирилган:

1-Жадвал

К!	МК нинг маъновий хусусиятлари	МК нинг синтактик имкониятлари
келишик	маъновий аниқлик/ноаниқлик, сифат ва предмет, манба, сабаб, мақсад, пайт, ўрин, восита, чегара ва ҳ.к.	тобе сўзни ҳоким сўзга боғлаш
эгалик	эгалик, шахс-сон, тегишлилик ҳ.к	кейинги СШнинг олдинги СШга муносабатини ифодалаш

сон	микдор, микдорий аниқлик /ноаниқлик, сифатий бўлинувчанлик/бўлимаслик	СШга янги валентликлар бериш
даража	белгининг нисбийлигини ифодалаш	микроматн таркибий қисмларини боғлаш, синтактик қурилма маъносини ўзига мужассамлаштириш
нисбат	ҳаракатнинг объектга муносабатини, ўтимли-ўтимсизлиги ва медиал/номедиаллигини ифодалаш	фёъл валентлигини узгартириш, унинг фойлига муносабатини ифодалаш
сўзнинг ункционал акллари	ҳаракатнинг олдинма-кейинлиги, давомли/давомсизлиги, ҳаракатни шахс ёки нарсанинг атрибутив белгисига айлантириш, ҳаракатни предметлаштириш	фёълни фёълга ва отга боғлаш, фёълга от вазифасини бериш
майл/замон	сўзловчининг ҳаракатга ва ҳаракатнинг нутқ моментлига муносабатини ифодалаш	гап кесимини шакллантириш, кесимга турли валентликлар бериш, микроматн таркибий қисмларини боғлаш, гап кесимини шакллантириш
шахс-сон	ҳаракат бажарувчисининг шахс ва сонини, аниқ/ноаниқлиги, бор/йўқлигини ифодалаш	гап кесимини шакллантириш

Берилган жадвал асосида бир савол туғилиши табиий. Грамматик шакллариининг маъновий томони бор десак, бу маъновий томоннинг валентликка, бирикувчанликка нима алоқаси бор?

Бу саволга «оддийдан мураккабга» йуналишида жавоб берамиз».

(-им) кўшимчасининг синтактик валентлиги: "ўзидан олдин келган тобе сифатидаги қараткич келишиги шаклини олган исм билан бирика олиш" сифатида белгиланиши мумкин.

Чунки бу белги эгалик категориясига хос бўлиб, унинг бирикиш шакллари, жумладан, (-им) кўшимчаси учун ҳам умумийдир. Лекин (китобим) сўзи таркибидаги -им бундай исм фақат бирикчи шахс бирлик сон, кишилик олмоши бўла олиши, яъни бу кўшимча фақат шу олмош билан бирика олишини курсатиб турибди. Демак, -им кўшимчасидаги маъно, моҳиятан, маъновий валентлик сифатида чиқади.

[-лар] кўшлик сон морфемасининг умумий маъноси "микдоран ноаниқ кўшлик ва сифат жиҳатдан яхлит эмаслик" сифатида белгиланади. [48] Бунинг маъновий валентликка нима алоқаси бор?

Чунки, (китоблар), (турли-туман китоблар, ҳар хил китоблар) бирик-малари мезърий. Лекин (120 китоблар) деб кўрайликчи? Ёки бирикиш нотўғри бўлади, ёки кўчма маъно воқеланади. (Унингчи йилларнинг саргардонлиги (Ғ.Ғулум)). Демак, [-лар] морфемасининг маъновий томони ўз бирикувчанлигига эга экан. Шунинг учун (унинчи йиллар), (Тошкентлар), каби бирикмалар бу кўшимча учун номезърий "кўчма" сифатида берилиши лозим.

(Эрта келаман), (индин келаман), (ҳозир келаман) деб бемалол айта оламиз. Нега (кеча келаман) бирикмасини тузиб бўлмайди? Чунки аниқлик майли ҳозирги-келаси замон шаклининг маъновий валентлиги билан пайт равиши мавқеида турган "кеча" сўзининг маъноси зил, рад этадиган семаларга эга. Демак, (бугун, ҳозир, индин, эрта келаман) бирикмасида замон шакли маъновий валентлиги билан пайт равишининг маъноси ўзаро мувофиқлашган, бир-бирини танлаган, бирикиш учун бир-бирини танлаш эса валентликдир.

Шу билан грамматик шакл валентлиги баҳсига вақтинча якун яса-сак ҳам бўлади. Чунки том маънодаги кизгин баҳслар - грамматик шакл (морфема)нинг умумий ва хусусий маънолари, унинг маъновий ва синтактик валентлиги, бу валентликнинг хилма-хил кўринишлари, бу хусусиятни ҳисобга олган ҳолда сўз бирикмаси, гап қурилишини қайта кўриб чиқиш бу ҳодисаларнинг "туркона табиати"ни очиб туркийларга етказиш ишлари энди бошланмоқда. Чунки, ўзбек синтаксисининг закий тадқиқотчиларидан, "Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси" муаллифларидан бири А.Аҳмедов ёзганларидек, "Умуман, ҳозирги вақтда В.Виноградовнинг синтактик таълимоти туркий тилларга оид синтактик адабиётларнинг назарий асосини ташкил этади" [37]. Туркий синтаксис талқини учун туркона асослар топиш даври келди. Туркий синтаксисни туркона ўрганишда эса туркий лисоний қурилишининг фарзандларидан бири-грамматик шакл (морфема) валентлиги муҳим аҳамият касб этишига аминмиз. Зероки, туркий тилларнинг синтактик деб номланган эгалик, келишик, равишдош, кесимлик категориялари, қатор кўмакчилари (жумладан, -дек, -дай, -дайин, -га, каби, сингари, учун, сари в.б.), гап, сўз бирикмалари [ЛСК]ларнинг конструктив, уларни бино этувчи воҳидлари сифатида ҳам жуда катта синтактик моҳият касб этади. Бу ҳақда биз, қисман, навбатдаги бандда, анча батафсил эса III, IV бобларда баҳс юритамиз.

Лисоний лексик ва грамматик валентлик билан танишиб чиққач, нега [ЛСК] ларда одатда маъновий чегаралар белгиланмаслиги лозимлиги сабабини тушуниш мумкин. [ЛСК] лар ихтиёрига қирадиган муайян сўзнинг тобе ёки ҳоким сифатида қандай сўзлар билан мезърий ёки номезърий боғланиши синтактик сатҳнинг эмас, балки, умуман олганда, лексик-семантик сатҳ хусусияти бўлмиш сўзнинг лисоний маъновий валентлиги билан белгиланади. Маъновий валентлик ҳар бир [ЛСК]га тушадиган ва ўзаро хилма-хил муносабатлар билан бирика оладиган сўзлар доирасини чеклайди.

ЛСК учун (кудукнинг думи) ҳам (отнинг думи) бирикмаси ҳам бабаробар. Лекин (кудукнинг думи) бирикмаси мантиқан мумкин эмас.

(Кудук) ва (дум) лексемалари [И^{ЛК} И^{ЛК}] қолипи орқали ўзаро синтагматик муносабатларга кириша олмайди. Лекин бошқа хил муносабатлар билан бу сўзлар ҳам муносабатга кириша олади (эшакнинг думи кудукнинг яқинида).

Сўз ва грамматик шакл лисоний валентлиги билан танишгач, яна бир муаммо пайдо бўлади. [ЛСК]лар ихтиёрига тушадиган сўзларнинг маъновий (қандай маъноли сўзлар билан бирика олиш) валентлиги бўлса, бундан ташқари сўз яна синтактик валентликка эга бўлса, (ўзи билан бирикадиган сузни маълум бир грамматик шаклда келишини талаб этса), [СБ]ларда, гапларда, уларнинг лисоний қолипларида бу икки хусусият қандай мувофиқлашади?

[ЛСК]ларда тобе ва ҳокимнинг грамматик шакли уларнинг таркибдаги сўзларнинг синтактик валентлиги билан белгиланадими ёки [ЛСК]лар морфемаларнинг синтактик ва маъновий валентлиги асосида ҳосил қилинадими? [СБ] ва гапларнинг [ЛСК]лари моҳиятан ва табиатан бир хилми ёки уларнинг ҳар бири орасида фарқлар мавжудми? Бу мураккаб, келгусида атрофлича ўрганилиши зарур бўлган саволларга қисман навбатдаги бандларда жавоб беришга ҳаракат қиламиз. Дастлаб, [СБ]ларнинг [ЛСК]ларида сўз (яъни лексик-семантик) ва морфологик (грамматик) шакл валентликларининг ўзаро муносабати хусусида тўхталамиз.

5-§. [СБ]ЛАРИНИНГ [ЛСК]ЛАРИДА ВАЛЕНТЛИКЛАР МУВОФИҚЛАШУВИ

Бу бандда қўйилган масала атрофлича ўрганилиши ва тадқиқ этилиши лозим бўлган муаммодир. Умуман, айтганда СБларининг формал-синтактик тадқиқи ҳали очилмаган кўриқ бўлиб, С.А.Назарованинг тадқиқоти бу соҳадаги илк қадамдир. Шундай бўлса ҳам, ўзбек лисоний тизимини бу йўналишда ўрганишдан қўлга киритилган натижалар бу ҳақда айрим мулоҳазаларни баён этишга, келажак тадқиқотчиларга йўл белгилашга имкон беради. Жумладан, "Тезислар"да кўтарилган [С.А.Назарова томонидан исботланган [29] [СБ]]лари таркибида сўзларнинг икки ёқлама муносабати бу муаммо ечимининг калити вазифасини ўташи мумкин. "СБларида сўзларнинг икки ёқлама муносабати" деганда нима тушунилади? Биз шу вақтга қадар СБларини фақат ҳоким бўлак асосида тадқиқ ва тавсиф этиб келдик. Уларни ҳоким бўлак туркумига кўра турларга ажратдик. Тобе бўлак грамматик шаклини ҳоким бўлак талаби билан ўзгартиришини ўргандик. Бизнинг асосий диққатимиз фақат ҳоким бўлакка қаратилган эди. Лекин тилимиз қизиқ ҳодисаларни

* Бу соҳада ёш тадқиқотчи Г.Х.Ҳамдамовни изланиш олиб бормоқда.

юзага чиқариб, тадқиқотчини қийин ҳолатларга ту-шириб кўярди. Чунончи, бир хил ҳоким сўзли икки СБсини олиб кўрайлик: 1) (уйга келдим); 2) (уйдан келдим). Ҳар икки СБда ҳоким ҳам, тобе ҳам бир хил, лекин сўз бирикмаларининг маънолари том маънода тесқари, энд. Бу келтирилган икки сўз бирикмасининг алоҳида-алоҳида СБлари эканлигини исботловчи муҳим омилидир.

Фонд эса сўз бирикмалари орасида фақат тобелик шаклидадир. Биринчи СБда тобе жуналиш келишиги шаклида, иккинчисида у чиқиш келишиги шаклида. Бундай сўз бирикмаларини кўплаб келтириш мумкин: (китобни ўқимок), (китобдан ўқимок), (китобда ўқимок); (елқасини кўтармоқ), (елқасига кўтармоқ), (елқасида кўтармоқ); (уйга қочмоқ), (уйдан қочмоқ) в.х. Бундай сўзлар таркиби жиҳатидан бир хил, тобенинг грамматик (морфологик) шакли ҳар хил бўлган СБлари тобе ва унинг шакли ҳам сўз бирикмаси қурилиши ва маъносида муҳим омил эканлиги, ҳоким қилчалик тортиш, бўйсундириш талабига эга бўлса, тобе ҳам шунчалик тортилиш ва бўйсунуш эҳтиёжига эга эканлиги, СБларида ҳокимнинг талаби билан тобенинг эҳтиёжи қондирилиши, м у в о ф и қ л а ш у в и ҳақида ҳулоса чиқаришга имкон беради. [29]. Мана шу ҳодиса СБ таркибий қисмларининг икки ёқлама алоқаси деб айтилади; ҳоким тортиш талабига, тобе тортилиш эҳтиёжига эга. Ҳоким ҳам, тобе ҳам ўз тортилиш эҳтиёжларини лугавий маъно - маъновий валентлик воситасида ва ўзларининг грамматик (морфологик) шакллари асосида вокелантиради. Чунончи, (хатни ёзмоқ) СБни олиб кўрайлик. [Ёзмоқ] лексемаси нимани? сўроғига жавоб бўладиган ва "ёзиш" ҳаракати натижасида бунёд бўладиган нарса буюмни атаб келувчи сўз билан бирика олишини ўзининг лексик-семантик (маъновий) валентлиги билан ифода этиб келмоқда;

[Хат] лексемаси "ёзиш" ҳаракати асосида бунёд бўладиган нарса, буюм (предмет)ни атаб келади ва ёзиш, кўчириш, юбориш, олиш, ўқиш ва ҳ.к. каби ҳаракатларни ифодаловчи феъллар билан бирика олиш қобилиятига эга.

Тушум келишиги морфемаси эса ўз морфологик парадигматик қаторида "тобе исмии ҳоким утимли феъл билан боғлаш ва ҳаракат томонидан тўла қамраб олинувчи воситасиз тўлдирувчини нутққа киритиш" маъноларига эга. Бу морфеманинг валентлиги бир томондан утимли феъллар билан, иккинчи томондан ҳаракат томонидан тўла қамраб олиниши мумкин бўлган предметларни атовчи исмлар биландир. [Ёзмоқ] феъли шундай феъл, [хат] лексемаси шундай исmdir. Натижада, (хатни ёзмоқ) сўз бирикмасида (хат), [ёзмоқ] лексемаларининг маъновий ва синтактик валентлиги, тушум келишиги морфемасининг маъновий имкониятлари СБда муайян шаклда вокеланади. Шунинг учун нутқ шароити, сўзловчи мақсадига мувофиқ равишда ҳоким сўз фақат тобе сўзининг, қандай маъновий турқумдан бўлиши, балки унинг қайси маънода, қандай шаклда келиши билан уйғунлашади. Масалан, [кўтармоқ] лексемаси ким?

(нима?) кимни? (нимани?) каерга? каерда? нимасидан? суроқларига жавоб берадиган маъновий ва синтактик валентликларга эга.

Ўз навбатида тушум, жўналиш, чиқиш, ўрин келишиклари, зотий ёндашув нуктаи назаридан, ўз парадигматик каторларида, ҳўшиладиган сўзлари ва бирикадиган тобеланувчи сўзлардан катъий назар, ўзлари учун хос маъно ва валентликка эгадир [ҳар: 35]. [елка] ва [кўтармоқ] лексемалари ўзаро умумий маъновий таркибга эга, яъни ўзаро бирика олади, лекин қайси маъноларда бирикиши ва қандай маъноли сўз бирикмаси ҳосил қилиши морфологик шакл маъноси ва вазифаси билан боғлиқдир. Шунинг учун

тўрт турли мустақил СБларини беради. СБларда лексик ва грамматик валентликларнинг ўзаро мувофиқлашуви, хусусан, қараткич бирикмаларида яққол кўзга ташланади: (китоби) сўз шакли (Каримнинг) сўз шакли билан бирика олади. Эгалик қўшимчасисиз келган [китоб] лексемаси [Каримнинг] билан бирика олмайди. Бу ҳақда грамматик (морфологик) шакл валентлиги бўлимида ёзган эдик (5§).

Яна бир мисол: (акамга ёзмоқ) СБда (акамга) ҳаракат натижаси йўналган манбани билдиради ва [ёзмоқ] лексемасининг [адресат] кенгайтирувчисини нутқ жараёнига олиб киради. Шундай қабилада яъни ("Ҳаракат - манба" маъноси ва воситали манбани ифодалаш) тушум келишиги парадигматик маънолари учун ҳам ҳосдир. Лекин (акасига ёздирмоқ) сўз бирикмаси икки маънога эгадир: бу [СБ] (онасига) кўпроқ [ёзмоқ] ҳаракатининг адресатига эмас, балки фоилига мойил. Бу маъно (ёздирмоқ) феълдаги орттирма нисбат маъноси билан алоқадордир. Шунинг учун: Марказқўм учун хатни акасига биз ёздирдик, гапица бу сўз бирикмаси адресат эмас, фоил маънони воқеалантиради. Бунда зўлмаънайнлик йўқ, ҳар икки валентлик (Марказқўм учун) ва (акасига) алоҳида-алоҳида воқеланган. Бундан биз хулоса қила оламизки, СБ таркибиде сўзлар ўзаро:

1) Маъновий (семантик) валентликлари:

2) Морфологик шакл валентлиги асосида бирикади. Бу СБларида сўзларнинг маъновий (М) ва шаклий (Ш) бирикиш омиллари деб айтылади. Сўзларни ўзаро бириктиришда маъновий ва шаклий омиллардан ташқари жойлашув сўзларни ёнма-ён қўйиш омили ҳам мавжуд бўлиб, бу учмаъновий, шаклий, жойлашув омили СБларида сўзларни ўзаро алоқага киритишнинг асосий омилларидир. Булардан соф синтактик табиатлисе фақат охириги жойлашув омили, яъни сўзларни [Т·Х=А] тартибда жойлаштириш бўлиб, маъновий омил-асос эътиборан лексик-семантик, шаклий омил эса-морфологик сатҳга алоқадордир. СБларида бу уч омил

ўзаро мувофиқлашган ҳолда воқеланади. Натижада қандай СБлари ва уларнинг қандай муайян қолиплари ҳосил бўлишини биз Ш бобда кўриб ўтамиз. Ҳозир эса, ваъда қилганимиздек, гапларда лексик-семантик ва морфологик шакл валентликларининг мувофиқлашиш масаласи устида тўхталамиз.

6-§ ГАПЛАРДА ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ВА ГРАММАТИК ШАКЛ ВАЛЕНТЛИКЛАРИ

Гап лисоний сатҳлардан энг юқориси бўлган коммуникатив (алоқа, аралашув, фикр алмашув) сатҳ бирлигидир. Гап ҳукм ифодалашга хизмат қилади. Ўзбек тилида ҳукм, тасдиқ инкор сўзловчининг баён этилаётган фикрига муносабати (майл), ҳаракат/ҳолатнинг, нутқ пайтига муносабати (замон) ва унинг иштирокчиларига алоқаси (шахс/сон) каби маъноларининг мажмуаси бўлган кесимлик категорияси (Кк) воситасида шакллантирилади. Шунинг учун [Кк] маъно жиҳатдан мураккаб бўлиб, (тасдиқ/инкор, + майл + замон + шахс/сон) вазифа жиҳатдан яхлитдир ва ҳукми грамматик шаклланган гап сифатида шакллантиради. [Кк] ўз аксини гапнинг кесимида топади. [Кк] шакллари тартиб жиҳатдан хилма-хил бўлиб, уларнинг айрим кўринишлари (2-жадвалда) кўрсатилган.

-ноль морфема ўзининг моддий шаклда ифодаланмаганлиги билан бирор маънони ифодалаб турувчи морфема [қар]

2-жадвал

лексема асос	тасдиқ / инкор	майл	замон	шахс	сон
кел	ма	са(й)	ди	нг	из
бер		са(й)	ди	нг	из
ол					
ол					инг
кўр	ма		ди	м	

(Отам ўқитувчидир) ёки (отам ўқитувчи) гапида ҳам Ккнинг барча маънолари ифодаланган.

Чунончи, (отам-ўқитувчи) гапи тасдиқ маънода (қиёс. Отам ўқитувчи эмас), аниклик майлида, (қиёс.Отам ўқитувчи бўлса), ҳозирги-келаси замон (қиёс.Отам ўқитувчи эди). Ш шахс (қиёс. Ўқитувчисан), бирлик, сон (қиёс. Улар ўқитувчилар) маъноларини ифодалайди. Фақат бу маънолар ноль билан ифодалангандир. Гап кесими Ккнинг бирорта маъносидан холи эмас, хоҳ бу маънолар моддий ифодали қўшимчалар билан, хоҳ ноль морфема билан берилсин. Кк мураккаб маъноли морфологик шакл бўлиб, моддий таркибига содда (Карим келди. Китобни ол. Отам ўқитувчи (дир)) ёки мураккаб (Сиз келмасайдингиз, ўзимиз борар-

дик) бўлиши мумкин. Лекин моддий таркибидан катъий назар, кесим шакли юқорида саналган грамматик (морфологик) шакллarning маъноларига, демак валентликларига ҳам эга бўлади. Шунинг учун [Ўқитувчи] лексемасининг (Ўқитувчи келди) гапидаги воқеланишидаги валентликлари ва гапидаги воқеланишидаги валентликлар бир-биридан танома фаркланади. (Отам ўқитувчи) гапида (Ўқитувчи) сўз шакли валентликлари мажмуасини қуйидагича кўрсатиш мумкин.

[Ўқитувчи] лексемаси маъновий валентлиги б.к. валентликлари кесимлик категорияси валентлиги. Кк эса кўриб ўтганимиздек, бу гапда тасдиқ, аниқлик майли, ҳозирги-келаси замон, учинчи шахс, бирлик сон валентликларидан иборатдир. Мана шу валентликларнинг ҳар бири асосида (Отам - ўқитувчи) гапида (Ўқитувчи) сўз шакли хилма-хил сўзлар билан, жумладан:

а) III шахс, бирлик сон шакли валентлиги асосида эга билан (Отам ўқитувчи)

б) ҳозирга-келаси замон шакли асосида шу замон маъноси билан уйғунлаша оладиган пайт ва ўрин ҳоллари билан (Отам ҳозир мактабда ўқитувчи),

в) аниқлик майли валентлиги асосида шу майл умумий маъноси билан муносабат ифодаловчи бўлақлар (жумладан, кириш бўлақ сифатида ажратилган модаллар) билан

(шубҳасиз, отам- ҳозир мактабда ўқитувчи)

г) тасдиқ маъноси асосида тасдиқ ифодаловчи сўз билан (Ҳа, шубҳасиз, отам-ҳозир мактабда ўқитувчи) бирика олиш қобилиятига эгадир. Кўриб турибмизки, [Ўқитувчи] лексемаси [Кк] билан шакллангунга қадар бу хил бирикмалар ҳосил қила олмас эди. Эга, ҳоллар, модаллар, тасдиқ сўзлар билан бирикиш имкониятини (Ўқитувчи) сўзига к е с и м л и к к а т е г о р и я с и берди; эга, турли хил ҳоллар ва кириш бўлақлар умуман, (Ўқитувчи) сўзининг маъновий (лексик-семантик) валентлигига алоқадор эмас; улар гал кесимининг "жони" бўлган Кк шакллари валентлиги ва маънолари билан изоҳланган, сабаблантирилган бўлақлардир. Шунинг учун гап қурилишида икки хил ҳодисани кескин фарклаш лозим:

а) Сўзининг маъновий валентлиги билан алоқадор бўлган кенгайтирувчилар (ёки сўз кенгайтирувчилари).

б) Кесимлик категорияси шакллари маъно ва валентлиги билан алоқадор бўлган бўлақлар-гап кенгайтирувчилари (ёки кесимлик кенгайтирувчилари). Чунончи, Отам, шубҳасиз, ҳозир мактабда яхши ўқитувчи, гапида (яхши) сўз кенгайтирувчи бўлиб, (яхши ўқитувчи) маълум типдаги сўз бирикмасини ташкил этади. (Отам), (шубҳасиз), (ҳозир), (мактабда) бўлақлари гап кенгайтирувчиларидир (қар:7). Гап кенгайтирувчилари кесимлик категориясига алоқадор бўлиб, кесим вазифасида келган сўзга бевосита алоқадор эмас. Шунинг учун (Отам ўқитувчи), (ҳозир ўқитувчи), (мактабда ўқитувчи) каби сўз бирикмалари ҳам бу гап таркибида

ажратилиши шубҳали, зероки. булар атов бирликлари эмас, балки узига хос бир шакли-кесимлик шакли билангина бирика оладиган кенгайтирувчилардир. (Отам ўқитувчидир) (мактабда ўқитувчидир), (ҳозир ўқитувчидир) хосилалари сўз бирикмалари эмас, балки кесимнинг эга билан, ўрин ва пайт ҳоллари билан бирикмаларидир. Бу бирикмаларда биз [ўқитувчи] лексемаси ҳақида эмас, гапнинг кесими ҳақида гапирмоқчимиз. Демак, бу бўлақлар бевосита сўзга эмас гапга, жумладан, унинг кесимига алоқадордир. Шунинг учун гапни ўрганиш жараёнида дастлаб, сўз кенгайтирувчилар ва гап кенгайтирувчилар муаммосини ҳал қилиш лозим бўлади. Бизнинг гап қурилишига бағишланган IV бобимиз ҳам худди шу масала билан бошланади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент, 1992.
2. Абдурахманов Ф. Қўшма гап синтаксиси асослари. Тошкент, 1958, 325-б.
3. Абдурахманов. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. (Учебное пособие). Тошкент, с.126.
4. Абдурахманов Ф. Қўшма гап синтаксиси. Тошкент, 1964, с.246.
5. Абузалова М. Содда гап модели ва унинг парадигмаси ҳақида. Республика ёш филолог олимларининг аънаваний илмий конференцияси материаллари. Тошкент, 1990, 67-68-бетлар.
6. Акрамов Ш. Ўзбек тилининг гап қурилишида тўлдирувчи ва ҳол. [WPm] валентлиги аспектида. НДА, Тошкент, 1997.
7. Бердиалиев А. Эргаш гапли қўшма гап конструкцияларида семантик-сигнификатив парадигматика. Тошкент, 1989, 107- б.
8. Бердиалиев А. Ўзбек тилида омоним модели эргаш гапли қўшма гаплар. Тошкент, 1990, 111-б.
9. Бердиалиев А. Ўзбек тили эргаш гапли қўшма гапларида синтактик алоқа ва носинтактик муносабатлар. Тошкент, 1993, 92-б.
10. Боровков А. Изафет в узбекском языке. Сб. Акад. Н. Марру. М, 198.35.
11. Боровков А, Фуломов А ва б. Ўзбек тили грамматикаси. Ўрта мактаблар учун. 11 қисм, Тошкент, 1943.
12. Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. Т, 1995.
13. Башмонов М. Изучение членов предложения узбекского языка в дихотомии. "Язык - речь" Уровень языка. Ташкент, 1991. с. 24.
14. Бошмонов М. Ўзбек тилида гап бўлақларини система сифатида ўрганиш методологияси. Хўжанд, 1994.
15. Бошмонов М.М. Монопредикатив содда гапларнинг бўлақлари лисоний система сифатида, 1,2 -исмлар. Хўжанд, 1994.
16. Ибрагимова Ф. Именные управления в современном узбекском литературном языке. АКД. Т., 1972.
17. Иванов С.Н. Очерки по синтаксису узбекского языка. Л. ЛГУ.1959, с.151.
18. Иванов С.Н. Родословное древо тюрок Абул-гази-хана. Грамматический очерк. Ташкент, 1962-204с.
19. Иванов С.Н. Курс турецкой грамматики. Ч. 1; Л. 1975.
20. Иноят Т. Основной и винительный падежи в современном узбекском литературном языке. АКД. Ташкент. 1973, с. 31.
21. Камолов Ф. Қўшма гапларга доир масалалар. Тошкент. 1955.
22. Карцевский С. Асимметрический дуализм лингвистических знаки. В сб. "История языков очерках". Ч 1.М. 1965.

23. Кацнельсон С.Д. Историко-типологическое исследование. М-Л, 1937.
24. Майзель С.С. Изафет в турецком языке. М.Л.1957.
25. Махмудов Н. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. Т, 1984, 147-6.
26. Махмудов Н, Нурмонов А. Ўзбек тили назарий грамматикаси. Тошкент, 1995, 228-6.
27. Менглиев Б. Морфологик воситаларнинг маъновий хусусиятлари ва синтактик имкониятлари. НДА, Т, 1996.
28. Алишер Навоий. Лисонут-тайр. (Насрий баёни билан) Тошкент, 1991, 464-6.
29. Назарова С. Бирикмаларда сузларнинг эркин боғланиш омиллари.
30. Нейматов Ҳ. Тажалли тасаввуф билиш назарияси ва тилшуносликда синтаксисни ўрганиш масалалари. ЎТА. 1993, 2-сон, 27-30-бетлар.
31. Нейматов Ҳ, Бозоров О. Тил ва нутқ, Тошкент, 1993, 30-6.
32. Нейматов Ҳ, Расулов Р. Ўзбек тилининг систем лексикологияси асослари. Тошкент, 1995, 127-6.
33. Нейматов Ҳ, Абдуллаева К.М, Банару В.И, Махмудов Н.М, Мухамедова Д.А, Нурмонов А. Структура предложения актуальные вопросы синтаксиса тюркских языков. (Тезисы формально-функционального исследования). Советская тюркология. 1984, №5, с.3-10.
34. Нигматов Х.Г, Абдуллаева К.М. Банару В.И, Халияров Х.Х, Махмудов Н.М, Нурманов А, Сайфуллаева Р.Р. Способы синтаксической связи и актуальные вопросы тюркского синтаксиса. Советская тюркология. 1988, №4.
35. Нигматов Х.Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников. XI-XII вв. Ташкент, 1989, с.191.
36. Нурманов А. Проблемы системного исследования синтаксиса узбекского языка. Ташкент, 1982, с.152.
37. Нурманов А ва б. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиса. Тошкент, 292-бет.
38. Расулов И. Ҳозирги ўзбек тилида бир составли гаплар. Тошкент. 1974, 234-6.
39. Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. Тошкент, 1989, 141-6.
40. Расулов Р. Лексико-семантические группы глаголов состояния и их валентность. Ташкент. 1991.
41. Раҳматуллаев Ш. Отларда негизлар. ЎТА, 1971, №1,2.
42. Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўшма гапларнинг формал-функционал тадқиқи. Тошкент. 1994, 356-6.
43. Сафаев А. Семантика-синтаксического членение предложения в узбекском языке. Ташкент. 1997. с.141.
44. Сўфи Оллоёр. Саботул ожизин. Тошкент, 1995.
45. Туленов А. Фалсафа. Тошкент. 1994.

46. Фаробий Абу Наср. Фозил одамлар шайри. Т. 1993.
47. Чориев А. Синтаксическо-семастические признаки родительного падежа в узбекском и английском языках. Т. «Фин». 1990, стр.92.
48. Шахобиддинова Ш. Ўзбек тили морфологияси умумийлик - хусусийлик диалектикаси талкинида. Андижон. 1994.
49. Языковая номинация. Общие вопросы. Институт языкознания. Москва, 1977, 39-6.
50. Языковая номинация. Общие вопросы. Институт языкознания. Москва, 1977, стр.396.
51. Ўзбек тили грамматикаси. 2 томлик. Тошкент, 1976.
52. Кучкортоев И. Суз маъноси ва унинг валентлиги. Тошкент, 1977.
53. Кучкартаев И. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке. Ташкент, 1977.
54. Фуломов А. Ўзбек тили грамматикаси. 11 бўлим. Синтаксис. Пед. билим юрти укувчилари учун. Тошкент. 1940, 84-бет.
55. Фуломов А, Аскарлова М. Хозирги ўзбек адабий тили., Синтаксис. Тошкент, 1965, 1987.
56. Ҳақбердиев М. Мантик. Тошкент. 1995.

Шартли қисқартмалар ва рамзлар

А - атов бирлиги

[АКк] - гапнинг энг кичик лисоний қолипнинг ўзбекча рамзи

ГЛСҚ - гапнинг лисоний синтактик қолипи

~Ж.к. - жўналиш келишиги

И - исм

[И^{вх}А^о] - сўз бирикмаси лисоний қолипларининг бир тури

Кк - кесимлик кўрсаткичлари

Л - лексема

ЛМГ - дуғавий маъно гурухи

ЛСҚ - лисоний синтактик қолип

М - маъновий омил

О - от

С - сифат

СБ - сўз бирикмаси

СБ ЛСҚ - сўз бирикмаси лисоний синтактик қолипи

[Т-Х] - [тобе-ҳоқим]

Ф - феъл

Ч.к. - чиқиш келишиги

Ш - шаклий омил

[Э-К] - «эга ва кесим»

Э.қ. - эгалик қўшимчаси

Қ.к. - қаратқич келишиги

[WРm] - гапнинг энг кичик лисоний қолипнинг

байналминал рамзи

Мундарижа

Кириш.....	3
Биринчи боб. Лисоний синтактик қолиплар ва уларнинг нутқий вокеланиши	6
1§. Лисоний синтактик қолип [ЛСК] тушунчаси	6
2§. [ЛСК] ни аниқлаш усуллари	7
3§. [ЛСК]нинг шаклий томони.....	10
4§. Оралиқ шакл (вариант).....	12
5§. [ЛСК] ning мазмун томони. Умумий (лисоний) маъно ва хусусий (нутқий) маъно	15
6§. [ЛСК]лар ва уларнинг икки асосий тури	19
7§. СБ [ЛСК] лари хусусида.....	19
8§. Гапларнинг [ЛСК]лари хусусида.....	21
9§. [ЛСК]ни ажратишнинг назарий ва амалий аҳамияти	24
10§. [ЛСК]нинг нутқий тажаллиси	26
11§. [ЛСК] ларда СБ ва лексема муносабатлари	29
Иккинчи боб. Сўз ва морфологик шаклнинг синтактик қобилияти. Валентлик.....	31
1§. Зотий (субстанциал) ёндашув хусусида.....	31
2§. Синтактик қобилият ёки валентлик хусусида.....	32
3§. Сўз валентлиги	33
4§. Синтактик валентлик.....	38
5§. Грамматик шакл валентлиги.....	40
5§. [СБ]ларнинг [ЛСК]ларида валентликлар мувофиқлашуви	45
6§. Гапларда лексик-семантик ва грамматик шакл валентликлари	48
Адабиётлар рўяхати	51
Шартли қисқартмалар ва рамзлар.....	54

Ҳамид Неъматов, Раъно Сайфуллаева, Муҳаббат Қурбонова

ЎЗБЕК ТИЛИ СТРУКТУРАЛ СИНТАКСИСИ АСОСЛАРИ

(Филолог талабалар учун қўлланма)

Муҳаррир Э.Умаров

Босишга руҳсат этилди 20.05.99 йил тезкор босма усулида босилди.
Бичими 60x84¹/₁₆. Шартли босма табағи 5,8. Нашриёт ҳисоб табағи 3,8..
Адади 200 нусха. Буюртма № 376

“Университет” нашриёти. Тошкент 700095. Талабалар шаҳарчаси.
ТошДУ маъмурий биноси.

ТошДУ босмаҳонасида босилди.

